

פרק נד. חינוך¹**רעא. מערכת החינוך**

אומרת הגמרא: "אמר ריש לקיש משום רבי יהודה נשיאה אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן".² כותב הראי"ה קוק: "יסוד האומה ביחש העתיד שלה, תלוי בידי החנוך".³

מצות חינוך מוטלת על ההורים,⁴ אולם חכמים קבלו תקנה המחייבת כל ישוב להקים מסגרת לימודית לילדים. פוסק הרמב"ם: "מושיבים מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך ובכל עיר ועיר".⁵

גדול שכרו של ציבור שקיימת בו מערכת חינוכית מתוקנת. כותב מהר"ח פאלאג'י: "לכך אמר רב יוסף גדול ת"ת יותר מהצלת נפשות ר"ל ת"ת כזה של מרדכי שהיה מלמד לכ"ב אלף תינוקות שמבטלים גזרות רעות מכל העולם הוא יותר גדול מלהיות עומד בשררה שמא יארע הצלת נפשות, כיון שע"י לימוד ת"ת של מרדכי עם כ"ב אלף תינוקות הוא מגן שלא יבא גזרה רעה כלל והוי יכול על מגן מה שיושב בשרר' משו"ה נענש מרדכי".⁶

על עונשו של ציבור שאין בו בתי ספר כותב המדרש: "אם ראית עיירות נתלשות ממקומן בארץ ישראל על שלא החזיקו בשכר סופרים ובשכר משנים".⁷

¹ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל; ספר החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד. וראה בראשית יד יד: "וירק את חניכיו", ומפרש רש"י: "חנכו כתיב זה אליעזר שחנכו למצות והוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן (משלי כב ו) חנוך לנער, (במדבר ז יא) חנכת המזבח, (תהלים ל א) חנכת הבית...".

² בבלי שבת קיט ב.

³ מאמרי הראיה א עמ' 229. וראה שמונה קבצים ז רה: "עיקר נקודת החיים סובבת על העתיד, על החנוך של הדור, והחנוך הוא הטפול בילדים, בקטנים...". וראה שמונה קבצים ג רסה: "הנצחון על הרשעה שבעולם, יהיה רק על ידי כח התורה שמתעוררת על ידי תינוקות של בית רבן, כשהיא מושלת בתקופת הילדות רק היא לבדה בנשמתן, שהיא אך היא הטוב הגמור, המכריע את כל הרע לטוב".

⁴ ראה סעיף קפו.

⁵ רמב"ם תלמוד תורה ב א. וראה אור שמח שם א ב, שחיוב זה הוא מדאורייתא. על התקנה להושיב מלמדים בפלכים ראה הערות 10 23. הבבלי בבא בתרא כא א מכנה מורים לגיל הרך בשם מלמדי תינוקות. במדרשי ארץ ישראל מכוונים מלמדי מקרא בשם סופרים ומלמדי משנה בשם משנים. על סופרים ראה בבלי שבת לא א רש"י ד"ה סופר. המונח משנים אינו מופיע בבבלי. בדורות האחרונים משתמשים במלה מורים המופיעה כבר בני"ך. ראה ישעיה ל כ: "והיו עיניך רואות את מורידך". וראה משלי ה יג: "ולא שמעתי בקול מורי".

⁶ שו"ת חיים ביד קכו. וראה אסתר רבה ט ד. על כ"ב אלף התינוקות ראה בבלי יבמות סד א: "שאין השכינה שורה על פחות משני אלפים ושני רבבות מישראל".

⁷ איכה רבה פתיחה יב. וראה ירושלמי חגיגה א ז.

מסגרות חינוכיות לבנים

על בנים ללכת לבית ספר⁸ מגיל חמש שש⁹ עד גיל שלש עשרה.¹⁰

קהילות אחדות הקימו מסגרות לימוד לילדים צעירים יותר. כותב סדר היום: "בן ה' שנים למקרא... קודם הזמן הזה יעסוק בידיעת האותיות והנקודות וקריאתן. ולפי זה הטעם מוליכין התינוק לבית הספר אפילו כבן ב' או ג' שנים כדי ללמדו האותיות והנקודות כל מה ששיג, וכן נוהגים".¹¹

בקהילות אחדות הקימו מסגרות לימוד לילדים מעל לגיל בר מצוה. במץ תקנו: "כל ילד צריך ללמוד כל היום בחדר, עד מלאות לו ארבע עשרה שנה תמימות. הנערים מבני י"ד עד בני י"ח צריכים ללמוד לכל הפחות שעה אחת ביום".¹² בפיוזה תקנו: "כל האבות שיש להם בנים משש עד חמש עשרה שנה יהיו מחויבים לשלחם לקרוא עם הרבנים של התלמוד תורה...".¹³ בירונה תקנו: "להתמיד את בנינו בבית המדרש ולא ימוש ממנו עד היותם בני שש עשרה שנה גמורות".¹⁴ בפררה תקנו: "כל התלמידים המקבלים תמיכה מהת"ת בצורת בגדים וכדומה לא יעזבו את בית הספר טרם ימלאו להם שמונה עשרה שנה".¹⁵

מסגרות חינוך לבנות

חכמים לא תקנו להקים בתי ספר לבנות מחשש לבטחונן. כותב היעב"ץ: "... אשה, לא ישלחוה ללמוד חוץ לביתה פן יתעללו בה הנערים".¹⁶ למרות זאת, קהילות אחדות הקימו מוסדות לימוד לבנות. כפי שמשמע מזכרונות גליקל מהמלין, היה בקהילתה חדר בו למדו בנות.¹⁷ ר' שבת

⁸ המונח בית ספר בו לומדים מקרא נזכר כבר במשנה כתובות ב.י. וראה איכה רבה פתיחה יב וכן ירושלמי מגילה ג א, שמשנה לומדים בבית התלמוד. וראה רש"י בראשית מו כח, שבבית התלמוד לומדים תלמוד. וראה בראשית רבה סג י: "ויגדלו הנערים... כל י"ג שנה שניהם הולכים לבית הספר ושניהם באים מבית הספר, לאחר י"ג שנה זה היה הולך לבתי מדרשות וזה היה הולך לבתי עבודת כוכבים".

⁹ ראה שו"ע יו"ד רמה ח: "מכניסים תינוקות להתלמד בן חמש שנים שלימות, ובפחות מכאן אין מכניסין אותו. ואם הוא כחוש, מכניסין אותו בן ו' שנים שלימות".

¹⁰ ראה סידור בית יעקב לר' יעקב עמדין, הלכות תלמוד תורה ב וכן שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה רמה ג. וראה בבלי בבא בתרא כא א: "התקינו שיהיו מושיבים בכל פלך ופלך ומכניסים אותם כבן ט"ז כבן י"ז", וראה בית הבחירה שם. וראה העמק שאלה, שאילתות דרב אחאי גאון שאילתא קמב ס"ק ג. ויש לציין, שהרמב"ם והשו"ע אינם מזכירים כלל תקנה זו.

¹¹ סדר היום עמ' 98. וראה הנהגת מלמדים עם התלמידים סעיף ו. וראה מגילת ספר עמ' 83; היעב"ץ מספר שאביו שלח אותו לבית ספר לאחר שמלאו לו שלש שנים, אך את אחיו הכניס לבית ספר בגיל יותר מבוגר, משום שסבר שהלימודים החלישו את היעב"ץ.

¹² מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 244 תקנה משנת ת"ן לפ"ק.

¹³ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 410 תקנה משנת שצ"ח. וראה שם עמ' 169 תקנה דומה מאוינין משנת תקל"ט.

¹⁴ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 289 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

¹⁵ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 363 תקנה משנת תקכ"ז לפ"ק.

¹⁶ בירת מגדל עוז, ברכות שמים דף יז א. וראה בבלי סנהדרין ק ב: "בת לאביה מטמונת שוא. מפחדה לא ישן בלילה בקטנותה שמא תתפתה...".

¹⁷ זכרונות גליקל מהמלין עמ' 8. גליקל נולדה בשנת הת"ז. ראוי לציין כי אחד מתלמידיו של הפילוסוף והתיאולוג הצרפתי פטר אבלרד (Peter Abelard), בן גילו של הרשב"ם, כותב: "היהודי, עני ככל שיהיה, גם אם עשרה בנים לו, לכולם יקנה ידיעת קרוא וכתוב... ומדובר לא רק בבניו אלא גם בבנותיו". דבריו מצוטטים בספר החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים עמ' 11. וראה סעיף שיז.

מסינאי כותב על הקמת בית ספר לבנות ברומא: "לכן השרידים אשר ה' קורא נועדו יחד לפקח על עסקי הנפש למען לא תהיה עוד בישראל לפוקה ומכשלה, שקלו וטרו ואסיקו הלכת"א ב'הכונס את הבתולה' בבית הספר".¹⁸

בתי ספר מקצועיים

חכמים לא תקנו להקים בתי ספר מקצועיים,¹⁹ ונערים היו לומדים אומנות כשוליה אצל בעל מקצוע.²⁰ עם זאת, קהילות אחדות מימנו לימודי אומנות של נערים. בקראקא תקנו: "מחמת שנראה בעליל שכמה נערים גדולים אשר אין להם מורה דרך הולכים אחר בצעם ומזימם בדרך עקלקלות... ע"כ יפקחו אנשי החברה הזאת... שיתנו אותם... לאיזה אומן שילמדו אומנות, ואם האומן לא ירצה ללמדו אומנות בחנם יתן מקופת החברה זו לסייע סך ששה זהב פויליש".²¹ כותב הכתב סופר: "הנה חיוב על האב ללמדו אומנות כי אין סומכים הנס ויברכך בכל אשר תעשה כתיב... הארכתי בכל זה מאד לצורך שעה בש"ק בחינוך בית לימוד נערי ב"י בעלי אומנות אשר נתן ה' בלבוי אנשי עדתי לפקח עליהם שלא ישכחו את ה' וידעו מה מאמונת ודת ישראל".²²

חינוך מבוגרים

חכמים לא תקנו להקים מסגרות חינוך למבוגרים,²³ אולם קהילות אחדות דאגו שתהא אפשרות למבוגרים המעוניינים לרכוש השכלה תורנית בסיסית. בוירונו החליטו: "... יהא פתחם פתוח לרווחה בעת למדם לתלמידיהם בימות הקיץ שעה אחת ובימות החורף שתי שעות בלילה, והיה כל מבקש ה' קטון וגדול, והיה כל בטלני דשוקא ועושי מלאכה ועוסקי סחורה ומשא ומתן, בעל חניות וסרסורים, משרתי ומנהיגי חנויות ובעלי בתים, כל ירא ה' באנשים ובבחורים, אל מועצותיהם יקובצו על עתים מזומנים האלה ללמוד כל א' וא' כפי מדרגתו, למוד אשר לבו חפץ, לדעת חכמה ומוסר ויראת ה'".²⁴ במודינה החליטו: "בית ת"ת יהיה פתוח לרווחה בכל עת לקבל כל מי שנדבו לבו לסור שמה ללמוד, בין בקביעות בין במקרה, בין עשיר בין עני, מיחידי עירנו או מעיר אחרת, כל אפיא שוין. וחויבו מעלת המלמדים לקבלו בסבר פנים יפות בלי שום ערעור, ובלבד שיצטרף עם אותה מדרגה שלומדים אז ובאותו לימוד שעוסקים באותה שעה".²⁵

¹⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 357 358, מכתב משנת תק"ן.

¹⁹ על חובת האב ללמד את בנו אומנות ראה סעיף קפו.

²⁰ ראה תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא ח, תקנות משנת שי"א: "בבוא הנער לארבעה עשר שנים ולא יהיה מסוגל לגמרא – יותן לאיזה אומנות או להיות משרת אצל בעל הבית". וראה סעיף רעד הערה 8. וראה שו"ת זרע אמת ב קז.

²¹ תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא אשר תקנו רבותינו הרמ"א והב"ח, תקנות נוספות סעיף ה.

²² כתב סופר על התורה פרשת משפטים על הפסוק ועבדתם. ראה משנה ברורה שו ביה"ל ד"ה וללמדו ספר או אומנות. וראה צפנת פענח בראשית נ ב: "לציבור אסור לעשות בית חכמה ואומנות".

²³ ראה רמב"ם תלמוד תורה א ג: "מי שלא למדו אביו חייב ללמד את עצמו כשיכיר". וראה חידושי הריטב"א ב בא בתרא כא א: "ועדיין מכניסין אותם כבן שש עשרה. פירוש כי קודם לכן קטנים היו כדי להוליכם לקצה הפלך, התקינו שיהיו מושיבין בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, פירוש שהיו מושיבין בעיר החשובה שבמדינה מדרשות ואסקלאות לכל אדם...".

²⁴ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 288 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

²⁵ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 328.

על בית דין לאכוף את תקנות חכמים הנוגעות לחינוך. פוסק השלחן ערוך: "וכל עיר שאין בה מלמד תינוקות, מחרימין אנשי העיר עד שיושיבו מלמד תינוקות. ואם לא הושיבו, מחריבין העיר, שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן".²⁶

על הפרנסים לודא שמערכת החינוך פועלת כראוי.²⁷

מימון מערכת החינוך מוטל על ההורים, אולם חכמים תקנו שעל הציבור לממן חינוך ילדי עניים.²⁸

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על מערכת החינוך.²⁹

זאת התורה לא תבטל,³⁰ אולם מצאנו חידושים רבים בפסיקות הנוגעות למערכת החינוך כיום³¹

חינוך לגיל הרך הרב עוזיאל כותב: "... חובה על כל ההורים להכניס את בניהם ובנותיהם לבתי ספר מיוחדים לבני דתם, מגיל שלוש או ארבע שנים לפי מצב בריאות הילד".³² ספר התורה המשמחת מצטט את דברי הרש"ז אויערבאך: "כיום יש פעוטון, וגן טרום חובה וגן חובה. בתוך המערכת הזו, חייבים לחפש את המקום הטוב ביותר שיעניק את כל הדברים הטובים... ילד נורמלי, צריך ללמוד להשתלב במסגרת, כדי שלא יהיה חריג".³³ הרב יעקב אריאל פוסק: "הדעה נוטה איפוא, לחייב את כל הציבור בהחזקת הגנון".³⁴

חינוך בגיל תיכון כותב הרב עוזיאל: "מדינת ארץ ישראל מכירה בחובתה להקים בתי ספר ראשוניים ותיכוניים לכל הבנים והבנות...".³⁵

חינוך בנות כותב השרידי אש: "... עכשיו נשתנו הדורות שינוי עצום. השפעת הרחוב עוקרת מלב כל נער ונערה כל זיק של יהדות, והבנות מתחנכות בבתי ספר נכרים או בבתי ספר חילוניים, שאינם שוקדים להשריש בלב תלמידיהם אהבה לתורת ישראל ולמנהגי הקודש של היהדות השלימה. עכשיו מוטל עלינו לרכז כל כחותינו בחינוכן של הבנות".³⁶ פוסק הרב ז. סורוצקין זצ"ל: "לא רק מותר ללמד תורה ויראת שמים לבנות בדורנו זה אלא חיוב גמור יש בזה... ומצוה רבה לייסד בתי ספר לבנות להשריש אמונה טהורה בלבן וידיעת התורה

²⁶ שו"ע יו"ד רמה ז.

²⁷ ראה סעיף רעד.

²⁸ ראה סעיף רלה הערה 24. וראה שו"ת שבט הלוי ו קמוז.

²⁹ ראה שו"ת מהרש"ל סו; חכמת אדם קנב יז.

³⁰ ראה סעיף עג הערה 3.

³¹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 25 (1): "המדינה תאפשר ליהודים וערבים קבלת השכלה עממית ותיכונית...". אין אזכור לחינוך מקצועי ולחינוך לגיל הרך. על מטרות החינוך ראה סעיף ערב.

³² תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 252.

³³ התורה המשמחת עמ' 150.

³⁴ שו"ת באהלה של תורה א ב. וראה עמק המשפט ג סימן לח.

³⁵ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 252.

³⁶ שו"ת שרידי אש ג צג. וראה שו"ת יחוה דעת ב כט. וראה ספר שערי הלכה ומנהג ג סג בשם האדמו"ר מליובאוויטש: "אף על פי שההתר, ויתירה מזה הצורך בדורות האחרונים בלימוד תורה שבע"פ לנשים הוא מצד ירידת הדורות... הרי, התוצאה בפועל ממש (תהי' הסיבה איזו שתהי') היא לטובה - שעל ידי זה ניתוסף יותר בלימוד התורה". וראה התוועדויות תש"נ חלק ג' עמ' 174.

המצוה".³⁷ כותב האדמו"ר מליובאוויטש: "ובדורות האחרונים – פס"ד כל גדולי ישראל אשר עת לעשות לה' כו' ועשו מעשה בפועל ויסדו בתי ספר לבנות ללמדן תושב"כ והלכות הצריכים (כולל – ידיעת השם, ואהבתו ויראתו וכו' דעות ישרות, תשובה – תוכן ספר המדע שביד [החזקה])".³⁸

בנים ובנות יש לחנך במוסדות נפרדים. כותב ספר חסידים: "אל תערב בנים ובנות פן יחטיאו".³⁹

חינוך מקצועי כותב הרב יצחק מולכו: "... אם רואה אדם, שאין בנו מוצלח בתורה כל כך, מצוה עליו ללמוד אומנות בנערותו, כדי שיהא מוצלח בעסקיו, ויחזיק ביד לומדי התורה וישמור מצוותיו וחוקותיו כפי מה שיכול לשמור ולא יקוים בו עם נבל ולא חכם, כמו שראיתי כמה בוערים בעם, שרואין שאין בניהם מוצלחים בתורה, ומניחים אותם בבית הספר בהבטחות של הבל, שמא יוכל ללמוד, והם גדלים בנבלותם. וכיון שהם גדולים, ניכר בהם טפשותם, שאינם בני תורה, ונשארים קרח מכאן ומכאן, ומבלים ימיהם בחרפה ובושה...".⁴⁰ כותב השאלת דוד: "לכן בזמנינו זה אין שום חשש איסור ללמד אפילו להבנים שפות המתהלכות בתבל וידיעת דרכי החשבון ועוד למודים אחרים הנצרכים לדרכי המסחר וחיי אישים רק שתהיה תחת השגחת אנשים כשרים וי"א ומשכילים שידעו לחנך הנערים לפי דרכן... הכלל צריך להתבונן בהתלמידים מהם אשר נצרך לחנכם שתהיה הנהגתם למוד התורה גפ"ת קבע ולמודי חולין ארעי או איזה אומנות אחרות כפי תכונת המחונכים".⁴¹

חינוך מיוחד ספר הליכות שלמה מצטט את דברי הרש"י אויערבאך: "... שכל קהלה חייבת מדינא להקים כתות לילדים שהם שוטים או פתיים, ללמדם להתפלל וכו' אפילו אם אין מספרם רב, כשם שהקהלה חייבת לדאוג לחולה הזקוק לטיפול רפואי ואין לו מה לשלם".⁴²

*

³⁷ מאזניים למשפט מב. וראה מש"כ בספרו הדעה והדבור חלק ראשון דרוש ג. וראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על שו"ע חו"מ קסג ג (עמ' עד), שבימינו כופים את בני העיר להקים בית ספר לבנות. ³⁸ התועדויות שנת תשמ"ד ח"ג עמ' 1627 י"ל תשי"ן ברוקלין נ"י. הערת בני הרב טוביה שלמה: וכן שמעתי מפי הרב אברהם שפירא זצ"ל. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תתמא, שבתנאים מסוימים עדיף להקים בית ספר לבנות על פני ישיבה. וראה שו"ת זקן אהרן ב יו"ד סו; הדעה והדבור חלק ראשון דרוש ג; שו"ת אחיעזר ג עט ו וכן קובץ אגרות א אגרות סו סז. על מעות מעשר לבי"ס לבנות ראה שו"ת תשובות והנהגות שם; שו"ת מנחת יצחק י פה.

³⁹ ספר חסידים (מרג.) קסת. וראה מקראי קדש להרב אפרים חיות דף כח א: "... ובכל מדינות פראנקיאה איטליא ופולניא נוהגין שיש מלמד לזכרים בפני עצמן ואשה או בתולה מלמדת לנקבות בפני עצמן...". וראה אגרות ראייה ב אגרת שצב; שו"ת אגרות משה יו"ד ג עג. שו"ת אגרות משה יו"ד א קלו.

⁴⁰ אורחות יושר פרק רביעי עמ' מא. וראה עין איה ברכות ב פרק ששי ט. ⁴¹ עמק ברכה מאמר ד'. וראה שו"ת רב פעלים ב או"ח כב. וראה אורחות רבינו הקהילות יעקב ה עמ' קעו, שיש להקים ישיבות מקצועיות בשביל נוער שאינו מסוגל ללמוד.

⁴² הליכות שלמה א תפילה, פרק עשרים ושנים ארחות הלכה 70. וראה נשמת אברהם ה יו"ד רמה ס"ק א דברים דומים על ילדים שיש להם תסמונת דאון. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד כט.

חוסנה של מדינה תלוי במדה רבה באיכותה ורמת תיפקודה של מערכת החינוך.⁴³ האחריות על מערכת החינוך מוטלת כיום על השלטון המרכזי.⁴⁴

השויון בין גברים ונשים הקיים כיום בכל המדיניות המפותחות תקף גם בתחום החינוך.⁴⁵ ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "כל אדם זכאי לחינוך. החינוך הינו חינוך בשלבים הראשונים והיסודיים; החינוך בשלב הראשון הוא חובה. החינוך הטכני והמקצועי יהיה מצוי לכל..."⁴⁶ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות מוסיפה וקובעת: "יש להמשיך באורח פעיל בפיתוחה של מערכת בתי ספר בכל הרמות..."⁴⁷

האמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה קובעת: "המדינות שהן צד באמנה ינקטו את האמצעים המתאימים כדי לבטל אפליה נגד נשים, במטרה להבטיח להן זכויות שוות לזכויות גברים בתחום החינוך".⁴⁸

חוקות רבות עוסקות בנושאים הנוגעים למערכת החינוך. חוקת הולנד קובעת שעל הממשלה לעסוק בענייני חינוך באופן קבוע.⁴⁹ חוקות אחדות קובעות שחובה להקים מוסדות חינוך לגיל הרך.⁵⁰

ההוראה בדבר חוק חינוך חובה חייב בבית ספר יסודי מופיעה בכמה מן החוקות.⁵¹ מספר מדינות קובעות בחוקתן שחוק חינוך חובה הוא גם בבית ספר על יסודי.⁵² יש מדינות המסתפקות בחוק חינוך חובה חייב בבית ספר יסודי אך קובעות בחוקתן שתלמידים מצטיינים הזקוקים לכך זכאים לתמיכה ממשלתית להמשך לימודיהם.⁵³

חוקת ברזיל אוסרת העסקת ילדים מתחת לגיל ארבע עשרה, אלא במסגרת עבודת שוליה מתלמד.⁵⁴ כמו כן, דורשת חוקתה הקמת מערכת בקרה לביקור סדיר של תלמידי בתי הספר היסודיים.⁵⁵ עוד קובעת החוקה שעל מבוגרים שלא למדו בצעירותם לקבל חינוך יסודי חייב.⁵⁶

⁴³ ראה Human Development Report, דיווחים של האו"ם המתפרסמים מדי שנה. רמת החינוך נקבעת לפי אחוז הלומדים במוסדות החינוך השונים; אחוז האנאלפבתים, מספר התלמידים המגיעים לכתה ה' וההוצאה הלאומית לחינוך.

⁴⁴ לדעת The Constitution of Liberty זו אחת הפעילויות החשובות ביותר של הממשל המרכזי, ראה עמ' 223.
⁴⁵ הדרישה לחינוך מעורב אצל אומות העולם נובעת בין השאר משום החשש לאפליה הבנות. ראה World Development Report 2000/2001 עמ' 5, שחינוך שיווני לבנות היה אחד משבעת היעדים בתכנית לביעור העוני.

⁴⁶ הכרזה סעיף כו 1.

⁴⁷ כתבי אמנה 1037 13 2 ה.

⁴⁸ כתבי אמנה 1035 10 (א) – (ה).

⁴⁹ ראה ICL חוקת הולנד 23 (1). וראה שם 23 (8), שעל הממשלה לדווח לפרלמנט מדי שנה על מצב החינוך.

⁵⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 74 (3) b; חוקת ברזיל 208 (0) IV.

⁵¹ ראה ICL חוקת איטליה 34 (1) (2); חוקת פינלנד 13 (1). וראה שם חוקת הולנד 23 (4), שעל הממשלה להבטיח שיהיו בתי ספר יסודיים בכל עיר, וראה שם 23 (5) (6), שמימון החינוך היסודי הציבורי על חשבון הציבור. וראה שם חוקת ברזיל 208 (0) VII, שעל המדינה לסייע לתלמידי בתי ספר יסודיים באמצעות הספקת ספרי לימוד, ארגון הסעה לבית ספר וכד'.

⁵² ראה ICL חוקת פולין 70 (1). וראה ICL חוקת סלובקיה 42 (2).

⁵³ ראה ICL חוקת איטליה 34 (3); חוקת פינלנד 13 (2); חוקת ברזיל 208 (0) V.

⁵⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) XXXIII.

⁵⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 208 (3).

⁵⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 208 (0) I.

ערב. מטרת החינוך

אמונה ויראת שמים כותב ספר חסידים: "... כשלומד מקרא צריך להבין לו כשהגיע לדברי יראת שמים כגון לכבד את התורה ולומד לו שהבורא בשמים והוא הנותן והוא המפרנס, וירא לו שבשמים הוא ואם יגדל ילמדוהו שיש גן עדן וגינהם...".¹ כותב חובת התלמידים: "... לא את השכל של התלמיד בלבד אנו מחפשים עתה, רק את כל התלמיד, את הנפש, רוח ונשמה של הילד הישראלי אנו מחפשים לקשרן באלקי ישראל, ויהי יהודי חרד לדבר ה' וכל מאויו אליו ית' יהיו".² כותב הרב דסלר: "כי עיקר הלימוד בלימודי קדש איננו למוד הידיעות אלא למוד ההשקפה, למוד יראת שמים ועבודת ה'".³

שמירת מצוות כותב מהר"ש אבוהב: "... חובה על כל המלמדים ללמד לתלמידים דרך ישרה שילכו בה גם כי יזקינו לא יסורו ממנה, ואיזו היא, לחנכם במצוות כדברי חז"ל".⁴

תלמוד תורה פוסק שו"ע הרב: "... אין צריך לשכור מלמד לבנו שילמדנו כל התורה שבעל פה אלא שילמדנו להבין היטב בתלמוד ברוב המקומות גם בהלכות וסוגיות העמוקות עם רוב הפוסקים ראשונים ואחרונים ויעמידנו על עיון ההלכה למעשה שיוכל לעיין בעצמו ללמוד ולהבין ולהורות כל הלכה למעשה מתוך עיון בתלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים ואזי יוכל הבן ללמוד בעצמו".⁵ הברכת שמואל כותב: "שהחיוב הוא על כל איש ואיש מישראל לראות שבנו ובן בנו יהיו לתלמידי חכמים וגאונים בתורה".⁶ מספר בנו של הרש"ז אויערבאך: "פעם שמע שבוחן אחד אמר לתלמיד שהוא 'חלש בבקיאות' ואם ימשיך כך, 'לא יהיה גדול בתורה'. זכורני איך שאבא רגז מאוד: כך לא מחנכים. לא צריך לומר אתה לא תצא גאון כמו הרוגאצ'ובר, אלא לומר את האמת העכשווית: אם לא תלמד כראוי תישאר עם הארץ וכך אין טעם לחיים! זה היה הדגש העיקרי בחינוך".⁷

מדות טובות כותב הפלא יועץ: "וכשם שצריך לחנכם בתורה ובמצוות כך צריך ללמדם ולחנכם בדרך ארץ ומדות טובות וישרות...".⁸ כותב הראי"ה קוק: "מטרת החינוך היא להכשיר את האדם לצורתו המתוקנת, שהנקודה המרכזית שבה היא לעשותו טוב וישר".⁹

¹ ספר חסידים (מרג.) דש.

² חובת התלמידים עמ' ו.

³ מכתב מאליהו ג עמ' 363. וראה פלא יועץ ערך תלמידים; נפש החיים ד ה; מוסר הקדש ראש דבר ד; שו"ת אגרות משה יו"ד ג עא; שמירת שבת כהלכתה מהדורה ראשונה לב יד.

⁴ ספר הזכרונות זכרון עשירי פרק שש. וראה קדמוניות היהודים ספר רביעי 211.

⁵ שו"ע הרב הלכות ת"ת א ו. הרב נבנצל מעיר: "זה רמוז במצוה להדליק את הנרות עד שתהא השלהבת עולה מאלי". ובה מתקיים גדול הנהנה מיגיע כפו, שרואה טריפה לעצמו כדאיתא בחולין מ"ד: יותר מירא שמים, ששואל את הרב". וראה נפש הרב, בתחילת הספר, שרבו מובהק הוא מי שלימדו את דרך הלימוד.

⁶ ברכת שמואל קידושין סימן כז, מובאת בשערי תלמוד תורה עמ' שמג. וראה שם שזו שיטת ר' חיים מבריסק. וראה שו"ת תשובות והנהגות ד סוף סימן שכז בהערה, עמ' תי. הערת הרב נבנצל: "שהרי זה 'ושננתם' וגו', שידע לענות בלי גמגום על כל שאלה, מברכות עד עוקצין". וראה סעיף קע.

⁷ התורה המשמחת עמ' 115. הערת הרב נבנצל: "אין זו סתירה".

⁸ פלא יועץ ערך חנוך. וראה שם ערך מלמדי תינוקות וערך חיים; שו"ת זרע אמת ב קז. וראה בבלי שבת פב א, שרב הונא סובר שיש ללמוד אצל מי שמלמד את התלמידים גם מילי דעלמא. וראה רמב"ם שבועות יב ז שיש לחנך קטנים שנשבעו, לעמוד בדבורם. הערת הרב נבנצל: "עדיף לחנכם להתיר השבועה". וראה דרכי משה יו"ד רל"ג ס"ק א, המבחין בין דבר קל לדבר חמור.

⁹ אגרות הראיה א אגרת קע.

כותב הרב וולבה: "הילדים צריכים את המשחק בהפסקות, והם מתחנכים תוך כדי המשחק, למשל, ההרגל שלא לחטוף הכל לעצמו אלא להתחשב בחברים - הרגל חשוב זה בא מתוך המשחק".¹⁰

דמוי עצמי חיובי כותב הרב וולבה: "החינוך הכי טוב שיכולים לתת לילדים הוא שמאמינים בהם".¹¹ כותב הרב זילברשטיין: "אחת הדרכים שבאמצעותן ניתן להקנות לחניך את החשק הגדול הנצרך לו ללימודיו, היא הדימוי העצמי הגבוה".¹²

פיתוח האישיות מבאר הגר"א: "והענין כי האדם אי אפשר לו לשבור דרכו כלומר מזלו שנולד בו... וזה שכתוב: 'חנך לנער על פי דרכו' דרך מזלו וטבעו כן תחנכהו לעשות מצות ואז גם כשיזקין לא יסור ממנה".¹³ כותב הרש"י הירש: "הניגוד העמוק שבין נכדי אברהם מקורו העיקרי היה - לא רק בתכונותיהם - אלא גם בחינוכם הלקוי. כל עוד היו קטנים לא שמו לב להבדלי נטיותיהם הנסתרות. תורה אחת וחינוך אחד העניקו לשניהם ושכחו כלל גדול בחינוך 'חנך לנער על פי דרכו'. יש לכונן את החניך בהתאם לדרכו המיוחדת לו בעתיד, ההולמת את התכונות והנטיות הרדומות בעמקי נפשו... המושיב את יעקב ועשו על ספסל לימודים אחד, ובאותם הרגלי החיים מחנך אותם כאחד לחיי לימוד ומחשבה - מובטח לו שאת האחד מהם הוא מקלקל".¹⁴ כותב הרב שטרנבוך: "... מטרת ישיבה היא לנצל את הכוחות והכשרונות של כל אחד במלואו".¹⁵ כותב הרב זילברשטיין: "... יעצתי לאבא שלא ימנע את בנו מלעסוק במוסיקה".¹⁶

טיפוח מצוינות שנינו במסכת אבות: "ארבע מדות בתלמידים וכו' ", ומבאר התפארת ישראל: "וני"מ כשאין לאדם לספק מזון רק לא' מהן יקדים לפרנס השני יותר מהראשון מדיש בו תקוה יותר שיצליח בלימודו".¹⁷

באלטונה תקנו: "כשימצאו הגבאים תלמיד שיש לו תקוה להיות מופלג בתורה ומורה הוראה בישראל, יניחוהו הגבאים בבית המדרש עד היותו בן עשרים שנה, והגבאים יסדרו לו סדר לימודו, ובהיותו בן עשרים יתנו לו המשגיחים סכום חמש מאות שוק ויבטיחו בפירות ורווחים עד שיגיע לכלל נישואין, וידאגו להספקתו שתהא בדרך כבוד...".¹⁸ ברטרדם החליטו חברי חברה קדישא דתלמוד תורה ולומדי תורה: "החברה מחויבת להחזיק את הילדים בחדר עד מלאת להם שלש עשרה שנים. אך אם הילד הוא יודע ספר, ויש לקוות שאם יתמכו בו יראה

¹⁰ זריעה ובנין בחינוך עמי' מו. וראה עלינו לשבח דברים ב עמי' תלה.

¹¹ אגרות וכתבים עמי' קכב.

¹² עלינו לשבח דברים א עמי' רז.

¹³ ספר משלי עם ביאור הגר"א משלי כב ו. וראה מלבי"ם שם.

¹⁴ הרש"י הירש בראשית כה כז.

¹⁵ תשובות והנהגות ד עמי' תי בהערה.

¹⁶ עלינו לשבח דברים ב עמי' קצט.

¹⁷ תפארת ישראל משנה אבות ה יב אות צא. וראה שו"ע יו"ד רנב ד: "אין פודין השבויים יותר מכדי דמיהם... אבל... תלמיד חריף ואפשר שיהיה אדם גדול, פודים אותו בדמים מרובים". וראה בבלי סוכה כט א: "מי דואג? מי שרגיל ללקות" וחידושי אגדות למהרש"א שם. וראה קובץ מאמרים עמי' סב, שר' נהוראי שאמר שהוא אינו מלמד את בנו אלא תורה, התכוון לבן שנפשו חשקה בתורה והוא מוכשר להיות גדול בתורה.

¹⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמי' 310, תקנה משנת תקס"ה.

ברכה בלמודו ויעשה פירות אזי הרשות ביד הגבאים ומשגיחים להחזיקו בחדר עד מלאת לו ט"ו שנה".¹⁹

אהבת העם והארץ הרש"ר הירש כותב: "בשחר טל ילדותו של בן השתדל לפעול על חייו הפנימיים... עליך לאצול מרוחך עליו, למען ירגיש ויחוש בנפשו כבוד, אהבה וגאון על תעודתו, תעודת איש ישראל שלו".²⁰ הראי"ה קוק כותב: "אנו חייבים להתחזק ביותר ליסוד החנוך שבישוב החדש החביב, על היסוד הישראלי הטבעי. על יסוד כזה שנהיה בטוחים שהילד היהודי יהיה על ידו, כשיגדל, איש יהודי שלם, טוב לעצמו, גם טוב לעמו ונאמן לארצו באמונתו אמת. הכלל - טוב עם אלוקים עם אנשים".²¹

נאמנות לשלטון²² הגמרא מספרת שרבו של יואב שגה בהבנת פשט הפסוק בפרשת עמלק, ולא למד את תלמידיו ובכללם את יואב כראוי ועל כך התחייב מיתה.²³ מבאר הנצי"ב: "שלא נזהר הרב בדבר כזה השייך למלחמת ישראל, וכל הנוגע לסדרי מלחמה בכלל פיקוח נפש הוא דמי יודע מה ילד יום".²⁴

כבוד לכל אדם כותב הפלא יועץ: "... ותהיינה עיניו פקוחות עליהם להרחיקם מכל חטא ומכל מדות רעות... ובפרט שיהיו ביישנים ויזהרו בכבוד כל אדם".²⁵ כותב הרש"ר הירש: "פתח את לבו, למען יכניס וישליט בקרבו את 'האהבה הכללית' לכל אשר נמצא אתו במציאותו בתבל... ולרחוש אהבה בלבו לכל אדם ולכל היקום".²⁶

איכות הסביבה ושימורה כותב הרש"ר הירש: "עליך להרגילו... כי יוקיר ויכבד את כל יצור נברא. לבל ישחית ולבל יכלה [ב]זדון לבב שום דבר, לבל ישחית כל צומח ולבל יענה כל בעל חן, כאשר יעשו הילדים".²⁷ הרב זילברשטיין פוסק, שאסור להראות לילדים תמונות של מלחמת שוורים.²⁸

לימודי חול כותב הרב ישמעאל הכהן ממודינה: "אנו שיושבים בין האומות ואנו מפוזרים ביניהם צריכים אנו ללמד את בנינו בקטנותם לשון לעז בקריאה וכתובה כהוגן

¹⁹ מקורות לתולדות החינוך בישראל חלק א עמ' 432, תקנה מרוטרדם שנדפסה בשנת תקמ"ז. וראה חשוקי חמד על פסחים עמ' תרכו, שאין לטפח מצויינות באופן הפוגע באלו שאינם מצטיינים.

²⁰ חורב עמ' 400.

²¹ מאמרי הראיה א עמ' 229.

²² ראה סעיף ר.

²³ ראה בבלי בבא בתרא כא ב.

²⁴ שאילתות דרב אחאי גאון שאילתא קמב העמק שאלה ס"ק ג. הערת הרב נבנצל: "אין זה מדין מלחמה, שהרי בשאר אומות אין הורגים הנקבות". ויתכן לומר שמדובר שזאת עבירה שעליה נאמרה קללה של 'ארור', ראה עינים למשפט על בבא בתרא כא ב ד"ה א"ד קטליה. וראה כעין זה אברבנאל שמואל א כב יט, ששאל הרג את יושבי נוב ו"היה מהצדק שימותו כלם אחרי היותם מקוללים מפי השם". הערת הרב נבנצל: "מהצדק מצד הקב"ה אבל אין זה היתר לב"ד". וראה חידושי החתם סופר נזיקין בבא בתרא כא א ד"ה כל זכר, שפשיטא לו שהרב התרשל ונשאר בצ"ע. וראה דברות משה בבא בתרא א סימן כ המציע להגיה שיואב לא קטל את מורו (בגמרא מובאות שתי גירסאות, וגם לגירסא שהרג צ"ל לכאורה שאין הדבר כפשוטו). על עונשו של מי שגרם בשגגה לחילול השם או למות אדם ראה משך חכמה הפטרת פרשת וילך.

²⁵ פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות.

²⁶ חורב עמ' 400 - 401.

²⁷ חורב עמ' 401.

²⁸ ראה חכם לב יקח מצוות עמ' סד.

וכשורה".²⁹ הרש"ר כותב שיש ללמד כל ילד עברית, שפת המדינה, לימודי הטבע, גיאוגרפיה, פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה, היסטוריה, כתיבת וידעית חשבון.³⁰ כותב הבן איש חי: "... אל תאמר... לא אלמדנו כתיבה ולשון הקודש ודקדוק וחשבון וידעות הטבע ועניני העולם כמו גיאוגרפיה וכיוצא בה כדי שלא יתאבד הזמן בלימודים אלו, ולא ילמד אלא תורה גמורה ושלימה בלבד. לא כן תעשה, אלא חנוך לנער גם על פי דרכו דהיינו השייכים לעולם הזה..."³¹ הרב ווינברג כותב: "ר' ישראל ... לא עיכב בידי תלמידו ר' שמחה זיסל זיו ליסד 'תלמוד תורה' בעיר גרובין אשר בלטלנד, המאחד תורה עם דרך ארץ, לימוד תורה ומוסר עם תכנית מצומצמת של לשונות זרות וידעות כלליות".³²

בקראקא תקנו: "המלמד וראש דוכנא דת"ת ילמוד עם הילדים... וגם ילמדו עמם אותיות לעז שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם כדי שיוכלו לקרות בהם וידעו מוסר דרך ארץ ודרך ישרה... גם ילמדו עמם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז מדברים בו..."³³ בירונה לימדו בין השאר לחבר מכתבים בעברית ובלועזית ולחבר הלצות ושירים.³⁴

לעומת זאת, במקומות רבים הקפידו ללמד בבית הספר רק לימודי קדש. על סדרי הלימוד באמשטרדם כותב השפתי ישינים: "בחדר הראשון שם לומדים הילדים קטנים עד שידעו לקרות בתפילה; ואז משימים אותם לחדר השני, ושם לומדים התורה עם ניגון הטעמים עד שיהיו בקיאים בחמשה חומשי תורה... ואז יכנסו לחדר השלישי, ושם לומדים תורה עד שהם בקיאים לפרש בלשונם... ואז יבואו לחדר הרביעי, ושם לומדים נביאים וכתובים כסדר בניגוד הטעמים... ואחר כך ילך לחדר החמישי ומרגילים לנערים לקרות הלכה מעצמן עד שיגיעו להבנה ולשכל... ואז ילכו לחדר הששי על הישיבה, לבית המדרש של החכם אב"ד יצ"ו, ושם יושבים בחדר ולומדים בכל יום ויום הלכה אחת בדקדוק, רש"י ותוספות, ומפלפלים גם כן בעיון הדינים מהמיימוני והטור ובית יוסף ושאר פוסקים".³⁵ פוסק המשנה הלכות: "וזאת למודעי כי ב"ה ובי"ש בשיבתנו מעולם לא הסכמתי שילמדו הבחורים בהי סקול ובי"ה בבית מדרשינו לא למדו שום לימודי חול בס"ד".³⁶

²⁹ שו"ת זרע אמת ב קז. וראה שם שבגיל צעיר יש ללמד רק תורה ולא אמנות וסחורה.

³⁰ ראה חורב עמ' 399. וראה אמרי בינה דף קי א:

³¹ אמרי בינה, דף קי א. וראה שם: "... ובודאי אדם שהוא חסר מידיעות אלו ניכר גנותו וחסרונו גם בעיני עצמו, ואם יהיו כל אישי ישראל שלמים בידיעות אלו יגדול כבודם בעיני כל בריה, והכל יאמרו עליהם עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה".

³² לפרקים עמוד לד. ר' ישראל הוא רבי ישראל מסלנט. על השקפת הרב שמחה זיסל זיו על חינוך לתורה ולדרך ארץ ראה אור רש"י על חמשה חומשי תורה מאמר ל"ט בראשית ג כד.

³³ תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא אשר תקנו רבותינו הרמ"א והב"ח, קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 4, סעיף ו, תקנה משנת שי"א. וראה פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות על לימוד לעז.

³⁴ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 284 ואילך. התקנה היא משנת תצ"ח לפ"ק.

³⁵ שפתי ישינים, הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים. וראה שם שבין השעה אחת עשרה והשעה שתים הילדים חוזרים לביתם: "ובאותן שעות שהילדים בבתיים יש לכל בעל בית איש אחר המלמד עם הילד לכתוב בלשון לע"ז ובלשון הקודש... ולעשות שירים וחרוזות ולנהג אותו בדרך ישר, ולכל אחד מה שירצה". וראה שו"ת רב פעלים ב או"ח כב: "ולפי"ז לימוד זה דני"ד שמלמדים כתב ולשון ערבי חשבונות והעתק של מכתבי הסוחרים ושאר הגיונות של ערבי אסור ללמדם במקום המקודש... אך עושים ובונים ושוכרין להם מקום ללמוד זה". וראה שו"ת זרע אמת ב קז.

³⁶ שו"ת משנה הלכות יב קלב.

הכנה לחיי המעשה כותב הרש"ר הירש: "עליך להשתדל כי בנד יקנה וירכוש לו בתור פרנסה לכל חייו איזה אומנות או עסק, חרושת המעשה או מדע, והכל כפי כשרונותיו והכנת נפשו".³⁷ הרב וולבה כותב: "גם ענין הכסף שייך לחינוך. ילד צריך להתרגל להתעסק בצורה נכונה עם כסף".³⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות למטרות החינוך.³⁹ לאור ירידת הדורות יש לטפח במיוחד את החינוך לאמונה ולשמירת מצוות.⁴⁰ כותב ערוך השלחן: "ונכון להרגיל לקטן לדבר מצוה ולהרחיקו מעבירה... וק"ו בזמן הזה דיש ליתן לב לקטנים שלא יפוצו פרצות דאם יניחום בקטנותם בודאי יעשו כן בגדלותם בדורינו השפל שאין בידינו למחות וכשהוא קטן ביכולת שישמע לדברינו וממילא גם אח"כ ירגיל את עצמו בדרך הטוב והישר".⁴¹

גם כיום קיים צורך להכין את התלמידים לחיי המעשה.⁴²

נסיבות החיים מחייבות חינוך לסובלנות לכל אחד. פוסק הרב שטרנבוך: "היושב באוטובוס... חייב לפנות מקומו לזקן חילוני ההולך בגלוי ראש לכבדו... שרוב הזקנים כאן כתינוקות שנשבו, ולא גריעי מזקן עכו"ם שמחוייבין לסומכו...".⁴³ כותב הרב זילברשטיין: "וזכורני שמורי רבי הרב אברהם חיים הקלמן ז"ל הוביל את כל הכתה לכותל המערבי... והסביר לכל הכתה שכל עני שימצא בדרך יקבל ממנו מיל לרבות עניים ערבים, וזאת על סמך הנאמר במסכת גיטין 'מפרנסים עניי עכו"ם עם עניי ישראל מפני דרכי שלום'".⁴⁴

³⁷ חורב עמ' 397.

³⁸ זריעה ובנין בחינוך עמ' נ.

³⁹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16, סעיף 25, 1): "המדינה תאפשר ליהודים וערבים קבלת השכלה עממית ותיכונית, לעם ועם כלשונו ותרבותו". מעיר הרב עוזיאל שם עמ' 33: "יש להוסיף ו'תורתו', שאם לא כן יש להבין בדרך מכלל הן אתה שומע לאו, שלא תאפשר הממשלה קבלת השכלה תורנית, כי תרבות ודת הם שני ענינים". וראה חוקת עולם ב עמ' 430.

⁴⁰ ראה סוף סעיף רמט.

⁴¹ ערוך השלחן או"ח שמג ג. וראה דרכי משה פרשת נח.

⁴² ראה הרש"ר הירש, יסודות החינוך עמ' נא – נג: "אם נרצה שילדינו לא יחלו בהצטננות בצאתם החוצה לנשום בפעם הראשונה, אז עלינו לשמור אותם מכל מגע עם האויר והרוח. אבל אם נרצה שילדינו יהיו חסונים נגד רוחות וסערות ויוסיפו חסינות גם בהימצאם במזג אוויר קשה, עלינו להרגיל אותם, בעודם בגיל רך, לצאת החוצה ולהתהלך ברחובות למרות הרוחות העזות ולתת להם להתחסן נגד סערות וגשמי זעף. זהו כלל בתורת בריאות הגוף, ולכלל זה יש תוקף יתר בשטח הרוח והמוסר. לא נוכל להסתפק בזה שנלמד את בנינו שיקיימו תורה ומצוות בתוך הבית והמשפחה, בתוך חברה בדוקה של אנשים שוים להם בדעה ובהשקפה... הלא בנינו לא ישארו לנצח תחת כנפי החינוך הביתי. הלא יבוא היום בו יבואו במגע עם בני עמים אחרים ועם יהודים בעלי השקפות זרות להם. עלינו לשאוף ולהשתדל שגם בתוך סביבה זרה ישארו נאמנים לחינוך שקבלו בבית, למוסר התורה ולמצוותיה... אנו צריכים לחנך את הנער על פי דרכו, ולהשתדל שהוא יראה כיהודי את היהדות באורם של המדע והתרבות האנושיים. אנו צריכים לגלות לפנינו את היהדות במלוא הקיפה, ואת חכמת ישראל ותורתו בכל זוהרן הטהור, ולא להתעלם מכל הישגיה של התרבות האנושית". ברוח זו כתב הראי"ה קוק פינקס יג אות צ.

⁴³ שו"ת תשובות והנהגות א תקלד.

⁴⁴ חשוקי חמד על פסחים עמ' תרל.

גם כיום יש להתמסר לפיתוח האישי ולטיפוח מצוינות.⁴⁵ הרב מלובלין כותב: "ומה טוב אם יעלה בידנו להטות לב החרדים שבקרבתנו, אשר ברכם ה' בעושר... להקדיש מהונם פרסים קבועים (סטיפענדיען בל"א) בעד תלמידי הישיבות היותר מצוינים..."⁴⁶ המשנה הלכות פוסק שמותר ומצוה לתת מעשר כספים לצורך פרסים למצטיינים בלימוד התורה.⁴⁷

הרב שטרנבוך פוסק: "ישיבה מצוינת היא כשיש בה כשליש מצוינים בכשרונות, כשליש מופלגים בהתמדה, וכשליש מצויינים ביראתם ובתפילתם וכדומה".⁴⁸

*

ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "החינוך יכוון לפיתוחה המלא של האישי ולטיפוח יחס כבוד לזכויות האדם ולחירויות היסודיות; החינוך יטפח הבנה, סובלנות וידידות בין כל העמים והקיבוצים הדתיים והגזים, ויסייע למאמץ של האומות המאוחדות לקיים את השלום".⁴⁹

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "יש... להקים שיטה נאותה של מתן מילגות..."⁵⁰ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד קובעת: "הילד ראוי להכנה מלאה לקראת חיים עצמאיים בחברה, ולחינוך ברוח האידיאליים המובעים במגילת האו"ם ובמיוחד ברוח השלום, הכבוד, הסובלנות, החופש, השוויון והסולידריות".⁵¹

חוקות של כמה מדינות מציינות את מטרות החינוך שלהן כפיתוח מלא של אישיות האדם מתוך כבוד לעקרונות הדמוקרטיים של חיים משותפים, לזכויות ולחופשים.⁵² בברזיל החוקה קובעת שיש לחנך את התלמיד להיות אזרח נאמן.⁵³ במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית הנוגעת לספורט בבתי הספר;⁵⁴ ובאחרות קיימת הוראה בדבר חינוך התלמידים להיות מודעים לחשיבות איכות הסביבה⁵⁵ ולצרכנות נכונה.⁵⁶ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית לשלב את הצעירים בטיפוח החיים הפוליטיים, החברתית, הכלכליים והתרבותיים.⁵⁷

⁴⁵ ראה סעיף ריג.

⁴⁶ יד רא"ם עמ' כב. וראה אוהלי תורה עמ' 92 שראש ישיבת מיר, הרב אליעזר יהודה פינקל, העניק פרסים כספיים לאלה שעמדו בבחינות וידעו מאות רבות של דפי גמרא בעל פה.

⁴⁷ ראה שו"ת משנה הלכות ז קסא, וראה גם שם ו קסד.

⁴⁸ שו"ת תשובות והנהגות ד סוף סימן שכז בהערה, עמ' תי. וראה שם: "וכך היה מן הראוי שתהא הגישה לקבלת הבנות במוסדות החינוך שלהן... אבל בלאו הכי לצערנו אין לנו השפעה לשנות זאת".

⁴⁹ הכרזה סעיף כו 2. ההכרזה אינה מורה לחנך ילדים לרחוש כבוד לשלטון. על חשיבות הדבר ראה EB (2008), political systems, The functions of government, The tasks, Self preservation.

⁵⁰ כתבי אמנה 1037 13 2 ה.

⁵¹ כתבי אמנה 1038 במבוא.

⁵² ראה ICL חוקת ספרד 27 (2); שם חוקת ברזיל 205.

⁵³ ראה ICL חוקת ברזיל 205.

⁵⁴ ראה ICL חוקת שוויצריה 68 (3) וחוקת פורטוגל 64 (b).

⁵⁵ ראה ICL חוקת ארגנטינה 41 2.

⁵⁶ ראה ICL חוקת ארגנטינה 42 2.

⁵⁷ ראה ICL חוקת ספרד 48 וחוקת פאראגוואי 56.

רעג. תכנית הלימודים

שינוי במסכת אבות: "בן חמש למקרא בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד"¹. לא בכל מקום ולא בכל זמן נהגו על פי תכנית למודים זו. כותב ספר הזכרונות: "והנה בסדר הלימוד מנהגות רבות נהגו בו ישראל הכל לפי המקום לפי הזמן"².

תקנות התלמוד תורה בקראקא בימי הרמ"א והב"ח, קובעות את תכנית הלימודים: "... ילמוד עם הילדים... אלף בית עם הנקודות וסידור וחומש עם פירוש 'בר משה' דוקא, וגם עם פירוש רש"י וסדר התפלות בזמנם... אם אחד מהתלמודים יהיה בן משכיל ומסוגל לבא למדע לימוד או"ה יתחיל עמו גמרא עם פירוש רש"י ותוספות"³.

בזמנו תקנו: "... ארבעה מלמדים, המלמד הראשון ילמד לתלמידיו במדרגה הראשונה, תורה נביאים וכתובים, טעמים ופתרון הפסוקים בקצת, וילמד להם לכתוב א ב C וצורת החשבונות. המלמד השני ילמד למדרגה השניה תורה נביאים וכתובים ופתרון... ובפרט הדקדוק והרמב"ם חלק א וש"ע או"ח, וכתובה עברית ונוצרית וחשבונות. המלמד השלישי ילמד למדרגה השלישית משניות עם ברטנורא, עין ישראל ומדרשות, וכתבת האיגרות עבריות ונוצריות וחשבונות. המלמד הד' ילמד המדרגה הרביעית הלכה עם רש"י ותוספות בדרך פלפול. משניות עם תויו"ט בדיוק, רש"י בדיוק, לחבר אגרות עבריות ונוצריות, ובפרט לחבר הלצות ושירים וחשבונות וכתובה אשורית"⁴.

פוסק ערוך השלחן: "תנן באבות... בן חמש למקרא... והפוסקים לא הביאו זה. ונראה מפני שבימיהם שהיה כל המקרא כתוב בלא נקודות כס"ת שלנו והיו צריכים להיות בקיאים בע"פ בנקודותיהם וטעמיהם וקרי וכתוב וחסירות ויתירות היו צריכים לזה לחמש שנים משא"כ בזמנינו זה, וכן המשנה היו לומדים בע"פ והיו צריכים חמשה שנים להיות בקיאים בע"פ בכל מחלוקת התנאים משא"כ בזמן הזה"⁵.

אמנם חכמים לא קבעו תכנית לימודי קדש לבנות,⁶ אבל הרמ"א פוסק: "יומכל מקום חייבת האשה ללמוד דינים השייכים לאשה"⁷.

כיום רב החדרים אינם מלמדים על פי תכנית הלימודים של המשנה באבות.⁸

¹ משנה אבות ה. כא. וראה גור אריה על פרשת שמע, שלדעתו יש לנהוג כדינא דמשנה. כ"כ ר' יעקב עמדין בספרו בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית דרך ארץ, דף צה א, וכן הורה בסידור בית יעקב הלכות תלמוד תורה ב. וראה בירור הלכה סוכה דף מב א ציון י כ, שבטרם מלמדים את הילד תורה יש ללמדו את לשון הקדש.

² ספר הזכרונות, זכרון עשירי פרק ו.

³ תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא, תקנות משנת ש"א אות ו. פירוש בר משה, לפי השערת המהדיר, הוא תרגום התורה לשפה המדוברת.

⁴ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 284 ואילך. התקנה היא משנת תמ"ח לפ"ק לערך.

⁵ ערוה"ש יו"ד רמה יג. וראה שו"ע הרב הלכות ת"ת א ו: "ולכן לא נהגו עכשיו ללמד להתינוק כל התנ"ך כבימיהם רק תורה לבדה כי סומכים שילמוד בעצמו כשיגדיל משא"כ בימיהם שלא היו הנקודות וטעמים כתובים אלא בע"פ". וראה שו"ת משנה הלכות ה קעז שהמשנה במסכת אבות נדחית מהלכה מכח הא דקידושין ל א: "לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא וכו' ", ומציין גם לשו"ת חווי"י קכד.

⁶ ראה סעיף רעא, שחכמים לא תקנו שבנות תלכנה לבית ספר.

⁷ שו"ע יו"ד רמו ו. פשיטא שאשה חייבת בכל המצוות הקשורות לעיקרי האמונה, למצוות התמידיות וכו'.

על הלימודים המתאימים לבנות כותב החפץ חיים: "כאשר שמעתי שהתנדבו אנשים יראים וחרדים לדבר ה' ליסד בערים ביי"ס בית יעקב' ללמוד בו תורה ויראת שמים, מדות ודרך ארץ זו תורה לילדות אחב"י...".⁹ פוסק האגרות משה: "משניות שהוא תורה שבע"פ צוו חכמים שלא ילמדום והוא כאילו למדום תפלות, ולכן צריך למונעם מזה ורק פרקי אבות משום שהוא עניני מוסר והנהגות טובות יש ללמדם בהסבר לעוררן לאהבת תורה ולמדות טובות, אבל לא שאר המסכתות".¹⁰ הרב שכטר כותב על השקפת רבו, הרב סולובייצ'יק: "בימים הקדמונים, נערה רק הצטרכה להסתכל בהנהגות האם במטבח ובבית בכל יום ובשבת ובפסח לדעת איך להתנהג לפי התורה, הלכה למעשה. היום... יש בעיות מסובכות המופיעות בכל יום בעולם הטכני שלנו, ואם בנות לא ילמדו יסודות התורה מן החומש ומן הגמרא עם פירושי הראשונים, אז ח"ו תפסיק היהדות האמיתית שלנו".¹¹ פוסק הרב שטרנבוך: "... דאף דאמרו חז"ל כל המלמד בתו תורה כאילו מלמדה תפלות, אבל עכשיו בדורינו שבעו"ה שהמצב שונה, שהרחוב עם עתונים ספרים ושיחת חברים וכדומה, אז מצד המ"ע דהודעת מעמד הר סיני... מחוייבין ללמד הבנות תורה כדי שיגיעו לאהבת תורה ויראת שמים".¹²

הרב ואזנר פוסק: "וכבר אמרתי פעם למחנך הדגול הרבני צדיק במעשיו ר' אברהם יוסף ואלף זצלה"ה כי התורה היא נצחית ואם אמרו 'מלמד תפלות' כ"ה בכל הדורות, וגם אם מתירים זה משום 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'... מכל מקום מאן מפיס, וגם מי עמד במנין על זה? ודבר פשוט שהרעיות של 'כאילו מלמד תפלות' תצמח בין במוקדם בין במאוחר".¹³

*

האמנות והחוקות אינן עוסקות בתכנית הלימודים בבתי הספר.¹⁴

⁸ וראה שו"ת שבט הלי ג קמד: "ע"כ בזמנינו יסוד נאמן הוא שאע"פ שבדאי צריך ללמוד עם הנערים תחלה מקרא וחלק מתנ"ך מ"מ עיקר היסוד והדגש על תורה שבע"פ להיות בקי במסורת תורה שבע"פ ודרשתם, ועיי"ז נה"י אהנו נפרדים מיתר העמים ומהמינים למיניהם". וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תנז: "לימוד התנ"ך כפשוטו עלול לגשם ח"ו הנהגות הקב"ה עמנו, וקשה יותר ללמוד תנ"ך מללמוד סוגיא עמוקה בש"ס... ברוב התנ"ך אין לנו עדיין ביאור כפשוטו המלהיב את הלב ליראת שמים".

⁹ מכתב מיום כ"ג שבט תרצ"ג שהתפרסם בעתון דאס אידישע ווארט 240 תשרי תשד"מ עמוד 42.

¹⁰ שו"ת אגרות משה יו"ד ג פז. וראה דברי חכמים עמי רעח בשם גדולי התורה בארה"ב שאין איסור מן הדין ללמד נשים גמרא בימינו אם כי דעתם אינה נוחה מכך. וראה שם: "חכם א' שמע מהגרמ"פ, שבדאי אין לעשות זה כלל, כיון שכל טעם שעושים זה היום, הוא רק כפי דרך הגויים שהנשים רוצים להיות שוה וממילא זה ענין של לילך בחוקותיהם...". וראה ארחות רבינו הקהילות יעקב א עמי קצג סעיף כ: "... וכן לענין בתו אמר מו"ר אם לא ילמדוה תורה בזמנינו הוי תפלות טפי כי תקרא ספרים חיצוניים... לכן מוטב להעסיקה בקריאת ספרי קודש וללמדה הדבר. ובשנים שאחר כך שוב אמר לי מו"ר שבנוגע ללמד בנות משניות וכדומה (אבל לא גמרא) שאין איסור היום בזמננו ואדרבא מצוה ללמד כדי שלא ילעיטו עצמן בדברי כפירה וכדומה שהרחוב מלא מהם... פעם שאל הגר"ח שליט"א את מרן החזו"א זצוק"ל היות ואחותו בקשה ממנו שילמד עמה איזו סוגיא בגמרא אם מותר וענה מרן רק באקראי מותר".

¹¹ פניני הרב עמי קסח.

¹² שו"ת תשובות והנהגות ה סח.

¹³ שו"ת שבט הלי ו קג. וראה כעין זה שו"ת דברי יציב יו"ד ב קלט; שו"ת משנה הלכות תניינא ב רצה.

¹⁴ ראה סעיף רעט, שהאמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, קובעת מה יש לעשות בתחום בריאות הציבור. לא מצאנו הוראה דומה בתחום החינוך.

רעד. זכות לחינוך¹

- א. לכל תושב² אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "הזהרו בבני עם הארץ שמהם תצא תורה".³
- פוסק הרמב"ם: "אין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון נאה במעשיו או לתם..."⁴, וכותב הרש"י אויערבאך שהדברים אינם אמורים לגבי תלמידים בני פחות משלש עשרה.⁵
- פוסק המחבר: "אפילו תינוק שלא מבין, לא יסלקוהו משם, אלא ישב עם האחרים אולי יבין".⁶
- במערהין החליטו: "... נער שאינו מסוגל ללמוד, מכל מקום אסור לו להוציאו מבית הספר... אך ורק ילמד אותו בבית הספר סדר התפלות וחומש וקריאות התורה והפטורה, קרוא וכתוב וכיוצא בזה ילמד כל ששיך לדת יהודית".⁷
- ב. ראוי להעניק חינוך גם לתושב חוץ.⁸
- ג. שויון כותב הרב שטאטהאגן: "וביותר צריך זירוז אל הבני ישובים קטנים, עירות וכפרים... שלא ישכרו לבניהם מלמד אשר אינו מלומד..."⁹
- ד. ללא דרישות שרירותיות¹⁰
- ה. ללא דרישות מכבידות פוסק הרמ"ה: "דמחייבין ציבורא לאותוביה מקרי דרדקי בכל מאתא... דיהבין להו אגרא מדציבורא, והכין עדיף כי היכי דלילפו בני עניים כבני עשירים".¹¹

¹ ראה סעיף צח.

² על זכאותן של בנות לחינוך ראה סעיף רעא. על זכות ילדי נכרים לחינוך ראה סעיף שכ.

³ בבלי סנהדרין צו א. וראה פלא יועץ ערך תורה.

⁴ רמב"ם תלמוד תורה ד א. וראה הרב נריה גוטל, "הלכת 'הגינות התלמיד' באספקלריית הדורות ובמבחן הפסיקה", על דרך האבות, עמ' 49 – 74. וראה סעיף קעז הערה 11.

⁵ ראה ועלהו לא יבול ב עמ' מט. ונראה להביא ראיה לדבריו מדברי הרמב"ם. הרמב"ם דן בנפרד בהלכות מלמדי תינוקות ובהלכות של לומדי תורה מבוגרים, ראה הלכות תלמוד תורה פרק ב ופרק ד. המושג תלמיד שאינו הגון מופיע רק בהלכות של לומדי תורה מבוגרים.

⁶ שו"ע יו"ד רמה ט. וראה בבלי סנהדרין צא ב: "כל המונע הלכה מתלמיד, כאילו גוזלו מנחלת אבותיו", ומבאר חידו"א למהרש"א שם: "ר"ל שאינו לומד עם התלמיד כר' פרידא, שהיה למד עם תלמידו ד' מאות פעמים עד שהיתה שגורה לו בפה. לפי שאומר הרב שאין התלמוד הגון וראוי לכך וא"א לו ללמודו הרי גוזלו מנחלת אבותיו שהתורה היא מורשה לכל ישראל מששת ימי בראשית". וראה שו"ת צפנת פענח ב יז, שאסור להוציא משיבה תלמידים שאינם בעלי כשרון ואינם שוקדים על התורה כל כך ולהכניס במקומם תלמידים אחרים טובים מהם, ונימוקו עמו: "אבל בצבור דשם הגדר גבי תינוקות של בית רבן משום תקנת יהושע בן גמלא... אי אפשר לסלקם אם מחזיקים בתורת ד' יתברך". וראה הערה 54.

⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק יד. על היחס לילד החריג ולשאר תשושי הכח ראה סעיף ער.

⁸ תקנת חכמים מטילה על בני העיר להקים בית ספר רק למען ילדיהם. עם זאת, ראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנא: "על אודות נערי בני ישראל עם ה' אלה ומארצם יצאו, העולים ובאים ממרחקים ערומים מבלי לבוש והולכי יחף... נערים אשר נתן אלקים חכמה בלבם, שיהיה למודם עולה יפה, ימסרו אותם לתלמוד תורה אל בית הספר; ונערים אשר אין השגת שכלם לתלמוד תורה ימסרו אותם לשירות או ללמוד מלאכות איזה אומנות".

⁹ דברי זכרון דף מח א. על עקרון השויון ראה סעיף צג.

¹⁰ אסור לדרוש דרישות שרירותיות כי הלא חייבים לקיים את תקנת חכמים להקים בית ספר בכל עיר.

¹¹ יד רמה בבא בתרא פרק שני נח, וראה שו"ע חו"מ קסג ח.

במעלהין תקנו: "ויתומים שאין להם אב או אם מחוייבים גבאי צדקה גם כן להשיג על כך ששום יתום לא יהא מופרש מבית הספר... והקהל מחויב ליתן סיוע לשכר לימוד של אותו יתום, אם הוא בן עניי".¹²

1. נגישות נוחה חכמים תקנו להקים בית ספר בכל עיר ועיר.¹³ בעיר שיש בה נהר חייבים להקים בתי ספר משני עברי הנהר כדי לא לסכן תלמידים בעת חציתו.¹⁴
2. חינוך איכותי
  - מורים ברמה גבוהה¹⁵
  - ימי לימוד ושעות לימוד פוסק הרמב"ם: "וישוב ומלמדן כל היום כולו ומקצת מן הלילה כדי לחנכן ללימוד ביום ובלילה ולא יבטלו התינוקות כלל חוץ מערבי שבתות וימים טובים בסוף הימים ובימים טובים... אין מבטלים התינוקות ואפילו לבנין בית המקדש".¹⁶ כותב השל"ה: "ועיקר הכולל הכל, יהיה נעקר ונשרש מן העולם השם של 'בין הזמנים' לא יזכר ולא יפקד...".¹⁷
  - מספר התלמידים בכיתה פוסק הרמב"ם: "עשרים וחמשה תינוקות למדים אצל מלמד אחד. היו יותר על עשרים וחמשה עד ארבעים מושיבין עמו אחר לסייעו בלימודם. היו יותר על ארבעים מעמידין להם שני מלמדי תינוקות".¹⁸ כותב הרב קידנובר: "ני"ל דשיעור כ"ה תינוקות לא היה שייך כי אם בדורות התלמוד משא"כ בדורות הללו, שהלבבות כמעט של סדקית, ונתמעטו הלבבות בעו"ה... פשיטא דסך כ"ה אי אפשר למלמד א' והלואי שיצא י"ח בסך עשר, וכ"ש י"ב פשיטא דהוה בדורותינו ככ"ה בזמן חכמי התלמוד...".¹⁹ בתקנות אגודת תמכין דאורייתא במונקאטש החליטו: "הגבאים יבינו כפי שכלם כמה תלמידים יתנו לכל מלמד בכדי שלא יעמיסו עליו העבודה יותר מדאי".²⁰
  - בחינות הגמרא אומרת: "חובל עול של סנחריב מפני שמנו של חזקיהו... מה עשה? נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר: כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו, בדקו מדין ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת ועד אנטפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואשה, שלא היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה".²¹

¹² תקנות מדינת מעלהין ועד גאיי ת"י לפ"ק טו.

¹³ ראה סעיף רעא.

¹⁴ ראה רמב"ם תלמוד תורה ב ו.

¹⁵ ראה סעיפים רעא רעו. וראה שו"ת תעלמות לב חלק ראשון יו"ד ד, ביקורת על הת"ת בטרבלס (טריפולי).

¹⁶ רמב"ם תלמוד תורה ב ב. וראה שו"ע יו"ד רמה יא – יב. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 299, שבירונה בשנת תמ"ח נקבעה מערכת שעות לשבת לכל המלמדים! וראה שם עמ' 317 תקנה מאנקונא משנת ת"ד אנשים שנתמנו "לבקר את שיעורי התלמידים בכל שבת".

¹⁷ של"ה מסכת שבועות פרק נר מצוה ה. וראה מטה אפרים תרג ו; שערי הלכה ומנהג יו"ד פד.

¹⁸ רמב"ם תלמוד תורה ב ה.

¹⁹ שו"ת אמונת שמואל כו.

²⁰ תקנות תמכין דאורייתא, סימן ו אות ג. אחד מחברי אגודת תמכין דאורייתא שפעלה במונקאטש היה מרא דאתרא, הרב צבי אלימלך שפירא, בעל הבני יששכר. וראה אומר מיהודה טו: "יואת כל אלה נשיתי וידעתי שאם יש למלמד א' תלמידי גמרא עשרה או שנים עשר הרי זה די והותר". לעומת זאת ראה שפתי ישינים הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים: "ובכל חדר יש מלמד א' אף אם יהיו התלמידים למאות...".

²¹ בבלי סנהדרין צד ב.

מעיד היוון מצולה על מנהג פולין לפני כשלוש מאות שנה: "וביום ה' בשבוע היו מחיבים לילך כל הנערים בקבוץ יחד אל הגבאי הממונה על תלמוד תורה ושאל אותם הגבאי מה שלמדו בכל השבוע... וכן בערב שבת הולכין כל הנערים בקבוץ יחד אל הראש ישיבה לשאול אותם מה שלמדו בכל השבוע כנ"ל. בזה היה מורא ופחד גדול על הנערים ולמדו בתמידות".²²

○ הקבצות כותב כיצד סדר למשנה: "שיכול ורשאי כל מלמד לקחת אפילו עשרים נערים רק שיהיו כלם שוים, או כלם מקרא, או כלם משנה, או כלם גמפ"ת, וילמוד עמהם כל היום כסדר ובלא שעה...".²³ התיבות כותב בצואתו: "ולא תניחו בניס קטנים בין הגדולים".²⁴

○ כתות מתאימות פוסק מהרשד"ם: "וכן מקום למוד התינוקות צריך שיהיה טוב ויפה כל האפשר דעל כיוצא בזה נאמר התנאה לפניו במצות".²⁵

כותב הרב שבתאי בס: "ומאז באתי לכאן ק"ק אמשטרדם והלכתי כמה פעמים בבתי מדרשות של ק"ק ספרדיים יצ"ו... וכך הוא הסדר של ק"ק ספרדים יצ"ו. הם בנו את בית ה' בית המקדש מעט... סמוך לה בנו ששה חדרים לתלמוד תורה... ובכל חדר יש מלמד אחד...".²⁶

באלטונה תקנו: "ידאגו בכל זמן למצא בית יפה ומרווח, טוב ומתאים לבריאות המלמדים והתלמידים".²⁷ בירונה תקנו: "להתמיד בנקיות חדרי התלמוד תורה ולנקותם מכל סיג וחלאה".²⁸ בפאדוואה החליטו: "יושם פרטי מצד הפרנסים יצ"ו להוציא ששה ליטרין ממעות ההקדש לקנות עצים או פחמין ולתן למקרי דרדקי מקהל יצ"ו כדי ליהנות בהם תינוקות של בית רבן".²⁹

²² יון מצולה עמ' 86.

²³ כיצד סדר למשנה עמ' פט. וראה שם עמ' צא שבארץ ישראל "כל מלמד ומלמד בעל מלאכה אחת הוא, מקרא לחוד ומשנה לחוד...".

²⁴ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 394 מתוך הצואה. וראה אומר מיהודה טו.

²⁵ שו"ת מהרשד"ם או"ח כ. בימי חז"ל הלימודים התקיימו פעמים רבות בבית המלמד, ראה בבלי נדה מה ב "מתוך שהתינוק מצוי בבית רבו". וראה רמב"ם תלמוד תורה ב א "תינוקות של בית רבן". על החסרון שבהסדר זה ראה כיצד סדר למשנה עמ' פח: "... שכל מלמד שלומד בביתו אצל אשתו ובניו אי אפשר שיוכל ללמוד על נכון, כי יש לו בטלים הרבה כנגדו, הן מצד אשתו ובניו... ושאר צרכי הבית...". לעיתים התקיימו הלימודים בבית הכנסת. ראה, לדוגמא, בבלי ברכות יז א: "באקרונים בניהו לבי כנישתא"; בבלי בבא בתרא כא א "מבי כנישתא לבי כנישתא ממטינן". על החסרונות שבהסדר זה ראה שו"ת תעלומות לב יו"ד ד.

²⁶ שפתי ישנים, הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק ספרדיים יצ"ו, עמ' ח. על היתרון של בית ספר שבו לומדות כל הכתות ביחד ראה שו"ת מהרשד"ם או"ח כ. וראה מכתב של הרב אליהו מבורגו משנת תקמ"ו, מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 373 374: "עוד שאלה אחת יש לי לשאול, והוא דבר נתחבו בו גדולי מפרשי תורת חינוך הנערים אשר לכל עם ועם, אם טוב הוא לקבץ הנערים בבית, ייועדו יחד, שם יאכלו וישבעו, ויחי לבבם בלימוד התורה, או אם הפיזור טוב להם?"

²⁷ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 307 תקנה מאלטונה משנת תקס"ה לפ"ק.

²⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 312 תקנה אחרי שנת תמ"ח לפ"ק.

²⁹ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א רפ תקנה משנת שמ"ז לפ"ק. החלטה. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 368, תקנה דומה בפררה משנת תקכ"ז לפ"ק.

○ ספרי לימוד רבי חייא אמר: "אזלינא ושדינא כיתנא, וגדילנא נישבי, וצידנא טבי ומאכילנא בשרייהו ליתמי, ואריכנא מגילתא וכתבנא חמשה חומשי, וסליקנא למתא ומקרינא חמשה ינוקי בחמשה חומשי, ומתנינא שיתא ינוקי שיתא סדרי, ואמרנא להו: עד דהדרנא ואתינא - אקרו אהדדי ואתנו אהדדי, ועבדי לה לתורה דלא תשתכח מישראל. היינו דאמר רבי: כמה גדולים מעשי חייא!"³⁰

בפונא תקנו: "...ורעה ראינו כי בעלי המדפיסים עושים מלאכתם ברמי, ואין שום בחורי חמד ומכל שכן נערים וקטנים יכולין לקרות וללמוד מתוכו ואותיות מחכימות. ובכן אלופי הקהל יצ"ו יציעו הדבר בפני רוזני קציני ארץ... להסר המכשילה... כדי להדפיס כטוב וכיושר".³¹ בליטא תקנו: "מאחר שעיינו רואות את גודל ביטול תורה מתינוקות של בית רבן, בגרם הדפסה [הדפסת] גמרות קונטרסי שהמדפיס מושך ידו מלהדפיס מחמת שמונעים מלקנות מהם, ובזה מגיע להמדפיס הזק רב. לזאת שמנו לב איך ומה לתקן המעוות. עלה המוסכס: שכל קהילה ראש ב"ד יטילו על כל קהילות וישובי שלהם כמה גמרות יהיו מחויבי לקנות. ויכופו הקהילות וישובי בכל מיני כפיות שיקיימו כפי אשר יושט עליהם... למען יגדיל תורה ויאדיר".³²

○ ספריה כותב הרב בס על בית הספר של הקהילה הספרדית באמשטרדם: "ובתוך המדרש יש להם בית הספר מיוחד ושם יש להם ספרים הרבה, ובכל זמן שהם על הישיבה אותו החדר גם כן פתוח ומי שירצה ללמוד כל מה שירצה משאילין לו".³³ בוירונוה החליטו שיהיה בבית הספר חדר מיוחד לספרים.³⁴ בפררה החליטו: "על כל אחד ואחד מהמונים למלא באמונה את תפקידו. בין יתר התפקידים מוטל עליהם א. לייסד אוצר ספרים של ספרי קדש... ב. לעשות קטלוג של ספרי הקדש".³⁵

○ מחוץ לכתה כותב ר' משה ב"ר אהרן מוראפטשיק: "... אשר צריך כל מלמד ומלמד להשגיח בעינא פקיחא ולהציץ בהשקפה מעולה על הנערים, שלא ישחקו זה עם זה במיני שחוק וערוה או יספרו לשון הרע ונבול פה ח"ו... וגם צריך להשגיח שלא יביאו כלום מבית אביהם וישאו ויתנו ביניהם זה לזה... ראוי למלמד לחקור אם הנער שומע בקול אביו ואם נזהר בנטילת ידים וברכת המוציא וברכת המזון...".³⁶ בקראקא תקנו: "כל מלמד ישגיח שתלמידיו לא ירוצו ברחובות, כי הדור פרוץ מאד בעו"ה... ויגרשום מן השוק ומכל הרחובות".³⁷

³⁰ בבלי בבא מציעא פה ב. וראה ירושלמי תענית ד ה שבזמן שנכבשה ביתר היו כורכים כל אחד ואחד מהתלמידים בספרו.

³¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תטו החלטה משנת ת"מ לפ"ק.

³² פנקס מדינת ליטא, תקנות ועד תט"ו לפ"ק תקב.

³³ שפתי ישינים הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים דף ח א.

³⁴ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 287 תקנה שנתקבלה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

³⁵ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 361 תקנה משנת תקכ"ז לפ"ק.

³⁶ כיצד סדר למשנה עמוד צג. וראה מדרש הגדול על שמות כא א: "שלא תניחם ותצא ויבואו לידי סרחון".

³⁷ מקורות לתולדות החינוך בישראל א, מהדורה ראשונה עמ' עז, תקנה משנת שני"ה. וראה פירוש הרא"ש בבלי נדרים לו א ד"ה שכר שימור: "נוטלין על נערים קטנים הלומדים מקרא לשמרם שלא ילכו ברחובות ובשוקין ויזיקו ויחנכו לדברים רעים". על נזק שגורמים ילדים בימי החופש למדנו מתקנות הכשרים של פוזנא א' תמוז החלטה משנת ת"ג לפ"ק. וראה אגרות הראיה ד א' לד.

- ח. כבוד התלמידים³⁸
- ט. פרטיות התלמידים³⁹
- י. סודיות⁴⁰
- יא. כבוד למנהגי התלמידים⁴¹ בוירונו החליטו: "מעלת המלמדים ארבעה יהיו... והשני והשלישי יעלו לפתרון המקרא פירושה ודקדוקה ותחלת תורה שבעל פה, אחד לקק"י האשכנזים ואחד לקק"י הספרדים, למען ידעו בנינו כל אחד בלשונו הטבעי ולא יתערבו בלמוד המקרא".⁴²
- יב. יש לפרסם את כל המידע הנוגע למערכת החינוך.
- יג. להורים זכות לתבוע לדין את הרשויות כדי לממש את הזכות לחינוך.⁴³
- יד. הורים רשאים שלא לשלוח את ילדיהם לבית ספר אם הם דואגים למסגרת לימודית חליפית.⁴⁴

על הפרנסים מוטל לפקח על תפקוד מערכת החינוך. כותב רבינו בחיי: "... מנהיגי הקהל שבכל עיר ועיר חייבין להתעסק במלאכת המצוה הזו ואם הם נרפים בה נענשים הם בדבר".⁴⁵

ביקור סדיר במודינה תקנו: "אזהרה לתלמידים שלא יתבטלו רגע מלימודם... ולא יתעסקו בשום עסק אחר אפילו לצורך מלמדיהם עד כלות לימודים, ואזהרה גם כן להוריהם שלא יבטלו".⁴⁶ על מערכות החינוך בפולין לפני כשלוש מאות שנה כותב היון מצולה: "ולכל ראש ישיבה היה שמש אחד, שהלך מדי יום ויום מחדר לחדר שילמדו הנערים, הן עניים הן עשירים, והזהיר להם כל ימות השבוע שילמדו ושלא יטילו ברחוב".⁴⁷ במכנאס תקנו: "... וחקה חקקנו וגזירה גזרנו... שאין לשום אחד מאלקראשלי"ן ולא משאר אומניות לקחת ילדים ונערים... עד שיתחנכו במצוות וציצית ותפילין, ואז רשאים האומנים לשוחרם, בתנאי שירגילום ויזהירו ויזרזום ללכת להתפלל עם הציבור".⁴⁸

³⁸ ראה סעיף ערה הערה 2.

³⁹ ראה שו"ת עשה לך רב א מב. וראה שם: "אף לדעת הסוברים שתקנות רגמ"ה עומדות גם במקום מצוה, עכ"פ פשוט שבמקום עבירה לא גזר כלל".

⁴⁰ ראה שו"ת עשה לך רב א מב: "... אלא ... שאת המכתבים יקרא אך ורק המחנך שלה בלבד, תוך ידיעה ברורה שכל מה שיתגלה לו בקריאתם הוא בחינת סוד שאסור לגלותו לשום אדם".

⁴¹ ראה סעיף רעז.

⁴² מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 288 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

⁴³ מיעוט כופה את הרוב לקיים את תקנות חכמים, ראה שו"ע חו"מ קסג א.

⁴⁴ פשיטא שהנוהגים כן אינם פטורים מהשתתפות במימון בית הספר של הקהילה.

⁴⁵ כד הקמת, ערך תורה (ב). וראה סעיפים ערב – רעז.

⁴⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 324 תקנה ממודינה. המחבר, הרב פרופ' אסף, סבור שתקנה זו היא מהמאה ה-17.

⁴⁷ יון מצולה עמ' 85.

⁴⁸ תקנות חכמי מכנאס תקנה סב משנת תפ"א לפ"ק. אלקרשליין – אומן העוסק בניפוץ ובסריקת צמר.

מבחני השגים כותב הפלא יועץ: "ויעמידו פרנסים בני אדם מהוגנים שיעמדו על התינוקות בכל שבוע לראות סדר למודם, ועל המלמדים שיעשו מלאכתם מלאכת שמים באמונה".⁴⁹

בפאדוואה החליטו: "... למנות שני אנשים... שיחוייבו להשתדל שהמלמד תינוקות... ילמדם כהוגן ויעשה המוטל עליו...".⁵⁰ במעלה החליטו: "הרב התופס ישיבה מחויב להשגיח על התמדות הלימוד ומחוייב בעצמו ובכבודו לבחון את הנערים ובני ב"ב שבקהלה באחד מימי השבוע...".⁵¹ במינסק החליטו: "החויב הוא על המשגיחים לילך לבית הספר על כל פנים פעם אחד בשבוע לדעת כל אשר נעשה, ולהשגיח בעינא פקיחא על המלמדים ותלמידיהם, להיות הכל על הסדר ובאמונה שלימה בלי שום מלאכת רמיה".⁵²

בפוזנא החליטו: "ואיזה מלמד שהנערים תלמידיו לא יעמדו בנסיון הלימוד, מחוייבים אותם הלומדים המנסים אותם להגיד לאלופי חכמי ראשי בני ישראל נר"ם והם יענשו יקנסו להמלמד ההוא".⁵³

גם כיום לכל תושב זכות לחינוך.⁵⁴

על ימי חופשה מלימודים כותב הרב חיים זוננפלד: "בלאו הכי אין נוהרים בכמה ימים שלא הונח על פי דין לבטל כי אם בעי"ט וע"ש סמוך לחשכה כנראה שהותר גם כן על פי גדולי שראו בזה להקל".⁵⁵

*

כמה חוקות קובעות שיש להקפיד על איכות טובה של מערכת החינוך,⁵⁶ שלכל תלמיד זכות ללמוד בתנאים שונים,⁵⁷ ושאינן להרחיק תלמידים ממערכת החינוך.⁵⁸

⁴⁹ פלא יועץ ערך תורה. ראה בבלי סנהדרין קד ב: "אכלי עמי אכלו לחם ה' לא קראו... 'ה' לא קראו... שמואל אמר: אלו מלמדי תינוקות", ומפרש רש"י שם ד"ה מלמדי תינוקות: "שעושי מלאכתן רמיה". וראה רמב"ם תלמוד תורה ב ג; שו"ת הרמב"ם שסט: "ואלו מלמדי תינוקות שבאלו הימים, כמה בטלות מבטלין ממלאכתן בכל יום בדברים בטלים". ראה תלמוד ירושלמי מגילה ג סוף הלכה ג. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' קג.

⁵⁰ פנקס ועד ק"יק פאדוואה ב החלטה תקכח משנת ה'שפ"ג.

⁵¹ תקנות מדינת מעהרין ט, ועד גאיי ת"י לפ"ק. וראה תקנות באסקוביץ, מן הגזים ב תקנה א עמ' 72.

⁵² מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 677 תקנה משנת תקס"ה לפ"ק.

⁵³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא, החלטה איתתמב משנת תס"ה לפ"ק.

⁵⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. הוראות חוקתיות הנוגעות לחינוך נמנות בין זכויות היסוד ומובאות בסוף פרק ב. מדברי הצפנת פענח הנזכרים בהערה 6 ניתן לדייק כי תקנת חז"ל לא חלה על מי שאינו שומר מצוות אולם מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להבין שלדעתם זכות החינוך מוקנית לכל ילד ללא יוצא מן הכלל.

⁵⁵ שו"ת שלמת חיים תרח.

⁵⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 206 VII.

⁵⁷ ראה ICL חוקת ברזיל I 206 שהמדינה מתחייבת להקפיד על שוויון הזדמנויות לחינוך בבתי ספר.

⁵⁸ ראה ICL חוקת בלגיה 24 (1.1).

ערה. יחס מורים לתלמידיהם

מערכת היחסים בין מורים ותלמידים מושתתת על עקרונות המאפשרים לתלמידים להגיע למירב ההשגים החינוכיים והלימודיים.¹

כבוד לכל תלמיד פוסק הרמב"ם: "... הרב צריך לכבד את תלמידו ולקרבו, כך אמרו חכמים: 'יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך', וצריך אדם להזהר בתלמידו ולא להבהם שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא".² כותב ספר חסידים: "אחד היה מגמגם בדבריו, קודם שהיה מוציא מפיו דיבור אחד היתה שעה גדולה, וכשהיו משחקין עליו היה כועס. אמר לו רבו: אל תשאל בפניהם המתן עד שיצאו או תכתוב בכתב מה שקשה לך ואתרץ לך".³ מורה אינו רשאי לכנות את תלמידו בכנויי גנאי⁴ ואינו רשאי לביישם.⁵

"חנך לנער על פי דרכו" כותב הרמב"ם: "ראוי לחנך את הקטנים ולהניח מוגבלי ההבנה כפי יכולת השגתם".⁶ כותב ספר חסידים: "אם תראה שיצליח במקרא ולא בתלמוד, אל תדחוק לו השעה ללמוד תלמוד, ואם יבין תלמוד אל תדחוק אותו ללמוד מקרא, במה שיודע תחנכנו".⁷ כותב חובת התלמידים: "... לא בכל הנערים שוה הוא החנוך, תלוי הוא בכל נער ונער כפי טבעו, דעתו, מדותיו וכו', ואתם על המחנך להכיר... וזה רמז לנו שלמה המלך 'חנוך לנער על פי דרכו', על פי דרכו של כל אחד ואחד".⁸ כותב הרב וולבה: "ילד שתכונתו להיות תמיד בתנועה אי אפשר להפוך ילד כזה לילד שיושב על הספר עשרים שעות ביום. אם מכריחים אותו לכך מקלקלים את הילד או מאבדים אותו".⁹

בקראקא תקנו: "המלמד וריש דוכנא דת"ת ילמוד עם הילדים המובאים לבית המדרש... עם כל אחד לפי שכלו ומדרגתו".¹⁰

עידוד כותב הרב פרידלנדר: "על המלמד להאיר פנים לתלמיד, לעודדו ולחזקו באופן קבוע, על ידי שמראים שמחה על כל הישג של התלמיד...".¹¹ כותב הרב וולבה: "בפסוק אנחנו מוצאים 'ואראה את צאן ההריגה לכן עניי הצאן, ואקח לי שני מקלות לאחד קראתי נעם ולאחד קראתי חובלים וארעה את הצאן'... צריך לדעת שמקל נועם גם הוא מקל,

¹ על יחס התלמידים למוריהם ראה סעיף רג.

² רמב"ם תלמוד תורה ה יב.

³ ספר חסידים (וויס.) תשפה.

⁴ ראה חשוקי חמד על פסחים עמי תמא; חשוקי חמד בבא קמא עמי תעה.

⁵ ראה ספר חסידים (מרג.) קלט. וראה חשוקי חמד סנהדרין עמי קד: "... אסור לגלות קלונו של כל אדם שלא לצורך. ואסור למנהל להכתיב פרטים על תלמיד על ידי המזכיר, אלא יצוהו לכתוב מכתב [כשצריך לכך], והמנהל יכתוב בכתב ידו בסוף את שם התלמיד או שם הפקיד. ואם לא ניתן לעשות כך, יתפנה המנהל ויקח חופש כדי לכתוב בעצמו, ולא יעבור על איסור רכילות". וראה סעיף קמה הערה 7.

⁶ מו"נ א לג.

⁷ ספר חסידים (מרג.) שח.

⁸ חובת התלמידים עמי ו.

⁹ זריעה ובנין בחינוך עמי יט. וראה סעיף קפו על יחס האב לבנו.

¹⁰ קדמוניות מפנקסאות ישנים עמי 4. וראה דברי השואל, שו"ת מהריט"ץ החדשות לה: "וסדרנו התלמידים יצ"ו מדרגות מדרגות, באופן שיעלו ממדרגה אל מדרגה ויגידל תורה ויאדיר". וראה שו"ת זרע אמת ב קז.

¹¹ מסילות חיים בחינוך עמי 94. וראה בבלי תענית ח א: "רבא אמר: אם ראית תלמיד שלמודו קשה עליו כברזל - בשביל רבו שאינו מסביר לו פנים". וראה עיונים בכללי חינוך שבאגרת הגר"א עמי י.

אבל איננו מכאיב. אם אני נותן לילד עידוד - גם זה מקל, שגם בו מחנכים אבל בנעימות: 'מקל נועם!' ¹²

הרב בלוי פוסק: "יש להזהר מלבחון תלמיד אחד בחינת פתע (שלא למטרת לימוד) שמא יכשל בתשובתו ויצטער". ¹³

גדול שכרו של מורה המעודד את תלמידיו. אומרת הגמרא במסכת תענית: "רב איקלע לההוא אתרא, גזר תעניתא ולא אתא מיטרא. נחית קמיה שליחא דצבורא, אמר משיב הרוח ונשב זיקא, אמר מוריד הגשם - ואתא מיטרא, אמר ליה: מאי עובדך? - אמר ליה: מיקרי דרדקי אנא ומקרינא לבני עניי כבני עתירי, וכל דלא אפשר ליה לא שקלינא מיניה מידי. ואית לי פירא דכוורי, וכל מאן דפשע - משחדינא ליה מינייהו, ומסדרינן ליה, ומפייסינן ליה, עד דאתי וקרי". ¹⁴

חירות התלמיד כותב הרב וולבה: "יש לתת להם מנה גדולה מאד של חופש תנועה, כמובן שלא יסכנו את עצמם ולא יזיקו לא את עצמם ולא אחרים". ¹⁵

איסור שורה במנהיים תקנו: "אף למדן או בחור לא ישעבד את תלמידו ולא יטיל עליו שליחויות פרטיות, במיוחד לא תלמידים עניים ויתומים". ¹⁶ ברוטרדם תקנו: "הרבי לא ישלח שום ילד באיזו שליחות ולא ישתמש בהם כי אם למלאכת ה'". ¹⁷

בנחת בהלכות דעות פוסק הרמב"ם: "ילמד לתלמידים בשובה ונחת, בלא צעקה". ¹⁸ בהלכות תלמוד תורה פוסק הרמב"ם: "הרב שלמד ולא הבינו התלמידים לא יכעוס עליהם וירגז אלא חוזר ושונה הדבר אפילו כמה פעמים עד שיבינו עומק ההלכה". ¹⁹ כותב הגר"א באגרתו: "כי הלמוד אינו נקבע באדם, כי אם בישוב ובנחת". ²⁰

יושר פוסק הרב זילברשטיין: "הכלל הראשון בחינוך קובע שהבטחה שניתנה לילד, אסור לה שתופר". ²¹

דרכי נעם כותב מדרש הגדול: "לא תטיל עליהן תורה בשעה שאינן עתה ואל תיגעם בתורה". ²² פוסק הגהות אשר"י: "גם בלא לימוד פעמים שהוא בריאות לתינוק שנותנין לו מעט ריוח מן הלמוד ואין כופין אותו אלא לרצונו". ²³ כותב אבן שלימה: "וכן התינוקות לא יכבידו עליהם". ²⁴ תלמידו של ר' נחמן מברסלב כותב בשם רבו: "... שמה שהמלמדים דוחקים את

¹² זריעה ובנין בחינוך עמי כד.

¹³ פתחי חושן ד טו ס"ק יב.

¹⁴ בבלי תענית כד א. וראה בניהו שם.

¹⁵ אגרות וכתבים עמי קכ.

¹⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 257, תקנה ממנהיים משנת תע"ג. וראה שערי תשובה ג ס.

¹⁷ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 429.

¹⁸ רמב"ם דעות ב יא. וראה בבלי בבא בתרא כא א מהרש"א חידו"א ד"ה ואספי ליה כתורא.

¹⁹ רמב"ם תלמוד תורה ד ד. וראה גם שם ד ה: "ולא הקפדן מלמד". וראה קרבן העדה, ירושלמי מגילה ג סוף ג.

²⁰ אגרת הגר"א, נדפס ביחד עם מסילת ישרים.

²¹ עלינו לשבח ויקרא עמי שפג.

²² מדרש הגדול שמות כא א.

²³ הגהות אשר"י על הרא"ש בבא מציעא, פרק ו ו.

²⁴ אבן שלמה פרק ח א.

החינוך ביותר, על ידי זה אינו יודע התינוק כלל, רק צריכין להיות אמן גדול בזה ללמד את התינוק בהדרגה, בלי איום הרבה ובלי דוחק יותר".²⁵

ללא משוא פנים אומר המדרש הגדול: "לא תכיר פנים... זו אזהרה לחכמים כשהתלמידים יושבים לפנייהם לא יהיו מלמדים לאחד ומניחים לאחד ואם עשו כן כאילו עבדו עבודה זרה".²⁶ כותב הפלא יועץ: "וצריך המלמד שיטעה מדותיו ולא יהדר פני גדול ויזהר בבני עניים שמהם תצא תורה".²⁷

במנהיים תקנו: "בבחינות השגרתיות של יום חמישי או בבחינות אחרות אסור שימצא הבדל ברמת הנלמד בין תלמידים עשירים ועניים, בעונש קנס רב... כאשר במזיד נעשה הדבר".²⁸

משמעת שנינו במסכת אבות: "בן הא אומר לפוס צערא אגרא", ומפרש הרמב"ם: "שאינו מתקיים מן הלימוד אלא מה שנלמד ביגיעה וליאות ויִרְאָה מן המלמד אבל למוד הפינוק והנחת אינו מתקיים ואין אדם נהנה ממנו... ולפיכך צו על המלמד להטיל אימה על התלמידים ואמרו 'זרוק מרה בתלמידים'".²⁹

פוסק הרמב"ם: "ומכה אותן המלמד להטיל עליהם אימה...".³⁰ פוסק האגרות משה: "הנה ודאי אם במה שלא יוציאוהו יפריע לאחרים אז אין להחזיקו בכיתה ומוכרחים להוציאו".³¹ מותר למורה להחרים חפצים שתלמידים מתעסקים בהם במשך השיעור.³²

מותר להעניש תלמיד רק בתנאים הבאים

א. לחיזוק הדת ולתיקון העולם פוסק האגרות משה: "ובדבר להעניש את התלמידים... ודאי אין להעניש בבטול תורה שהקלוקול הוא ודאי, והתועלת מזה הוא רק ספק".³³

²⁵ חיי מוהר"ן תלב. וראה אמרי בינה דף קח א: "כך יתנהגו בלימודים של התורה וענפיה שלא יעמיסו על הילדים לימודים אשר אין דעתם סובלת אותם".

²⁶ מדרש הגדול על דברים טז יט.

²⁷ פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות.

²⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 257 תקנה משנת תע"ג.

²⁹ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה יט. וראה בבלי שבת יג א רש"י ד"ה ואימת רבן עליהם: "אין פושטים יד לשום דבר, ואפילו בחול, אלא על פי רבן".

³⁰ רמב"ם תלמוד תורה ב ב. וראה רמב"ם תלמוד תורה ד ה: "אם ניכר לרב שהם מתרשלין בדברי תורה ומתרפין עליהן ולפיכך לא הבינו חייב לרגוז עליהן ולהכלימן בדברים כדי לחדדם, וכעין זה אמרו חכמים: 'זרוק מרה בתלמידים'". וראה יון מצולה עמ' 86: "ומי שאינו יודע שום דבר מה שלמד או שטעה בדבר אחד, השמש הכה אותו בשבטים גדולים, בצווי הגבאי, ועשה לו גם שאר חרפות גדולות בפני הנערים, כדי שיהיו לו זכרון שילמדו בשבוע אחר יותר טוב".

³¹ שו"ת אגרות משה יו"ד ד ל ב. גדולי האחרונים הזהירו מאד שלא להוציא תלמיד משיבה אלא כשאינו כל מנוס מכך, ראה הרב יהודה זולדן: "הוצאת תלמיד משיבה", תחומין יז עמ' 145 - 156.

³² ראה הרב יהודה הרצל הענקין, "החרמת חפצים מתלמידים", תחומין ח עמ' 186 - 202. וראה ועלהו לא יכול ב עמ' מה. וראה שם שיש בענין זה חילוקי דעות.

³³ אגרות משה יו"ד ב קג. ראה הרב יצחק זילברשטיין, "פסקים והוראות" מוריה רסה – רסו כסלו תש"ס עמ' סג: "ילד שמתרשל בלימוד אסור בשום אופן לביישו כגון להורידו לכתה נמוכה וברוב פעמים זה מזיק. והעיקר לחנכו בדרך כבוד...".

- ב. התלמיד ודאי סרח³⁴ פוסק הרב משה פינשטיין: "ודאי הוא על כל פנים על דבר ברור שעשה התלמיד מה שצריך לענשו ולא על חשד בעלמא. ואף שיש לו אומדנא לפי דעתו שנער זה עשה הדבר, ולא שייך לשום אדם בעולם שיוכל לסמוך על גודל דעתו ולענוש אף עונש כל דהו בלא ידיעה ברורה של עדים".³⁵
- ג. התלמיד מבין שמגיע לו עונש סדר היום כותב: "ובאלו הה' שנים אין לצער לתינוק בשום דרך כי אין לו שכל כלל... והמכה בו חוטא".³⁶
- ד. אין מנוס מענישה כותב הרב מונק: "לכתחילה ראוי שהמחנך ימנע ככל האפשר מלהכניס לכתתו את ענין העונש. על משקל המושג 'רמת חיים'... אפשר להטביע מושג של 'רמת עונש'. דבר זה ביד כל מחנך לעשותו, שהרי כל אחד מגביל את עצמו עד עונש מסוים, באותה מדה יכול להגביל עצמו לצמצם יותר את סוגי הענשים שהוא נותן".³⁷
- ה. ענישה מדתית פוסק הרמב"ם: "... אינו מכה אותם מכת אויב מכת אכזרי, לפיכך לא יכה אותם בשוטים ולא במקלות".³⁸ כותב ספר החינוך: "ראוי להזהר שלא להכאיבן בדברים יתר מדי, זולתי במה שצריכין הרבה כדי שיקחו מוסר".³⁹
- ו. ענישה לשם שמים

גם כיום תקפות ההוראות הקובעות יחסי מורים ותלמידים, אולם בימינו מן הראוי להמעט בשימוש באמצעי ענישה. כותב הראי"ה קוק: "כי לא במהלומות יחונך האדם כי אם בדרכי נועם והיראה האמיתית, היא יראת הרוממות, הבאה מצירוף האהבה הנאמנה. ועד הזמנים האחרונים לא ירדו חכמי הפדגוגיא לזה, והיי' דרך חינוכם רק במקל חובלים עד הימים האלו שהנסיונות הרבים הוכיחו להשכיל את אשר הורו לנו חז"ל ברוח קדשם".⁴⁰

הוראות בנוגע ליחסי מורים ותלמידים אינן מופיעות בחוקות.⁴¹

³⁴ ראה שו"ת רדב"ז א שעח. וראה סעיף קפו.

³⁵ שו"ת אגרות משה יורה דעה ח"ב קג.

³⁶ סדר היום פירוש משנת בן חמש שנים.

³⁷ שכר והענשה בחינוך עמ' כד. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג רפ: "... אין עונשין אלא אם כן מזהירים... ולא מתחיל במכות, אלא מענישו באופנים שנהגו בהם... ואם כל זה לא יועיל והוא עדיין רע או מפריע אזי מכהו...".

³⁸ רמב"ם תלמוד תורה ב ב. וראה עלינו לשבח בראשית שו"ת ני: "תלמיד שהתפרע, ונאלץ המורה לסטור לו על לחיו, התלמיד ניסה להתחמק, והמכה פגעה במשקיים שלו, ונשברו, האם חייב המורה לשלם? תשובה... דהרשות ניתנה למורה רק לצער את התלמיד, אבל לא לשבור את משקפיו, שהרי הסובל העיקרי מכך יהיה האב שיצטרך לקנות משקפיים חדשות לבנו".

³⁹ ספר החינוך שלח.

⁴⁰ עין אי"ה ברכות א פרק ראשון, וראה שמונה קבצים ז מב; אגרות הראיה א רפג. וראה סעיף קפו.

⁴¹ ראוי לציין כי בית המשפט העליון בארצות הברית, *Ingraham v. Wright*, 430 U.S. 651 (1977), פסק שהכאת תלמידים בבית ספר אינה אסורה על פי החוקה.

רעו. איכות כח האדם בהוראה

יש למנות מנהלים ומורים ראויים,¹ בעלי הכישורים והתכונות הבאים

יראי שמים כותב ספר חסידים: "כשיגיע בנך ללמד אל תקנה לו אלא רב חכם וירא שמים שנאמר 'יראת ה' ראשית דעת', וזה כדי להכניסו ביראת ה'".² פוסק השלחן ערוך: "אין ראוי להושיב מלמד אלא בעל יראה...".³ כותב החתם סופר: "ונראה בתקנת המלמדים נמי הוא שיהי' ירא שמים יותר מדאי בשעה שמלמד עם הבנים כי דברי היוצאים מן לב ירא וחרד נכנסים ללב ומלהיבים כאש בוער ביראת ה' ואהבתו בלב הנער...".⁴

חכמים בניקלשבורג תקנו: "... עליו להיות מוסמך בשם החבר מן הגאון הרב אב"ד דקהלתנו".⁵

בעלי מדות טובות הרב וויינברג כותב: "סוקרטס הגדול שבפילוסופי יון, היה אומר, שדי בכך לעורר באדם את הכרת הנכון, כדי שהנכון יתגשם בטיבו ובחיו. אבל חכמי היהדות אמרו: 'אם הרב דומה למלאך ה' צבאות - קבל תורה מפיו'. לא ההוראה היא הצד המכריע בחינוך, אלא המורה. אישיותו של המורה, הנהגתו דיבורו, נימוסיו ומנהגיו הם המונחים והם המשפיעים".⁶ כותב החזו"א: "מן המפסידים היותר עיקריים היות מלמד לרבים בלתי שלם במדותיו... אחרי שאין תוכו כברו אין דבריו נכנסין אל לב החניך וכאשר מייסר את תלמידו בבטוי גס וזעקת רוגז על העול אשר עשה... יש כאן ענין רע שהחניך מתרגל בגסות ובקפדנות המקבל מרבו...".⁷

כישורים מקצועיים פוסק השלחן ערוך: "אין ראוי להושיב מלמד אלא... מהיר לקרוא ולדקדק".⁸ כותב האומר מיהודה: "... ובכל עיר ועיר ופלך ופלך יהיו לפחות שנים או שלשה מקרב העדה, לשום עינא פקוחא... ולתהות על קנקנו אם המלמד ראוי ללמוד מקרא – ילמוד מקרא, ואם לגמרא – גמרא, ולא כל הרוצה לטול את השם לאמר אני מלמד גמרא אלא לפי ערכו יתנו לו תלמידים".⁹ כותב הבן איש חי: "ישכור לו מלמד פיקח שמכיר בסדר הלימוד עם ילדים לפי טבעם, וגם שיהא מדקדק היטב, כי גירסא דינקותא לא תשתכח; וגם שיהא נאמן, שלא יעשה מלאכת ה' רמיה; וגם שיהא משגיח על הילדים לשמרם מכל מעשה כיעור ואיסור".¹⁰

¹ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתלח: "... דעתי להתיר אפילו לאיש גר להיות מנהל תלמוד תורה, אם הוא המוכשר וראוי לכך ביותר". וראה סעיף קמח.

² ספר חסידים (מרג.) קנה.

³ שו"ע יו"ד רמה יז.

⁴ חידושי בעל החתם סופר על מסכת בבא בתרא כא א ד"ה כי מציון תצא תורה.

⁵ מקורות לתולדות החינוך היהודי (מהדורה ראשונה) א עמ' קמב. על התואר חבר ראה סעיף יז הערה 21.

⁶ שו"ת שרידי אש ד עמ' שיח. וראה עלינו לשבח דברים ב עמ' תלו, שלדעת החזו"א עדיף לחפש מלמד בעל מדות אעפ"י שאינו כ"כ למדן מאשר למדן שמדותיו אינן מתוקנות. וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' לט-מא.

⁷ אמונה ובטחון ד טז. וראה ספר חסידים (וויס.) תתכא: "אל יתן אדם את בניו לפני כעסנים ללמדם כי יכום או יענישום".

⁸ שו"ע יו"ד רמה יז. המחבר מכריע שהמלמד צריך להיות גם "דייק" וגם "גריס", כפי שכתב בכסף משנה על הרמב"ם תלמוד תורה ב ה, בלשון שניה.

⁹ אומר מיהודה סעיף טו.

¹⁰ בן איש חי שנה שניה כי תצא כג.

פוסק הרב משה פינשטיין: "... מלמד סתם, אם עושה מלאכתו באמונה שמסביר היטב להתלמידים מה שלומד אתם ורואה שיחזרו על למודם כפי הצורך להם ולא יבטלו זמן הלמודים בדברי בטלה... הוא המלמד הראוי להיות מורה ומלמד לתלמידים..."¹¹.

הבטחת איכות כח האדם בהוראה נעשית בדרכים הבאות

איתור מועמדים להוראה אומר המדרש: "מה היה עושה חזקיה כשראה סדרן טוב בהלכה הביאו העירה שונה הלכות טוב הביאו העירה"¹². אומר הירושלמי: "רבי יודן נשייא שלח לרבי חייה ולר' אסי ולר' אמי למיעבור בקירייתא דארעא דישראל למתקנה לון ספרין ומתניינין"¹³.

הכשרת מורים אחד מבעלי התפקידים בעיר בזמן הגמרא היה סופר מתא, ומבאר רש"י: "מלמד תינוקות העיר ומושיב מלמדים תחתיו והוא מורה את כולם איך יעשו..."¹⁴. כותב הרב וולבה: "צריך להוסיף את הידיעה שהחינוך זו חכמה עמוקה. אי אפשר לעמוד על חכמה זו כלאחר יד, ומתוך הרגשה וניחוש... חכמת החינוך דורשת לימוד ותשומת לב..."¹⁵.

באלטונה החליטו: "... הגבאים... יבחרו תלמידים הראויים לכך מתוך השאר... כדי לגדל מהם מלמדי תינוקות לבית המדרש כשיגדלו וישכילו ויגיעו למדרגה זו"¹⁶.

משכורת ראויה פוסק מהר"ח פאלאג'י: "וכמו כן צריכים ממוני הזמן וטובי העיר ופקידי ת"ת וגבאיה ופרנסיה לפקח ולהשגיח על מלמדי ת"ת שיהיה להם פרנסה בריחה, ולא יצטרכו לצאת אנה ואנה ולהניח התשב"ר כי יוצאים תקלות גדולות..."¹⁷. במודינה החליטו: "ולמען יוכלו לחיות בלי שום טרדה אחרת, ולהיות יושב אהלים לעסוק במלאכת שמים, לכן הוקצב שכרן מבני מע' החברה הנ"ל לתת להם מדי חדש בחדשו כאשר יראה בעיניהם, הכל לפי הזמן וריבוי או מיעוט המשא אשר לפניהם"¹⁸.

בפוזנא החליטו שעל המלמדים לקבל את שכרם בעתו ובזמנו.¹⁹

תמריצים במעלהרין החליטו: "מלמדי תינוקות העוסקים במלאכת שמים מחמת דוחקם וזו היא תורתם אומנתם ממש, לא יתנו שום מסים בקהלתם כלל..."²⁰. בקהילת אשאפנבורג החליטו: "ישולם לכל אחד מהם לפחות מאה זהובים שכירות לשנה, וכן

¹¹ שו"ת אגרות משה חושן משפט א עז.

¹² שוחר טוב פז ה.

¹³ ירושלמי חגיגה א ז. וראה איכ"ר פתיחתא ב. וראה העמק דבר דברים ג טז.

¹⁴ רש"י בבלי בבא בתרא כא א ד"ה בסופר מתא.

¹⁵ זריעה ובנין בחינוך הקדמה עמ' ז. ראה מור וקציעה, אורח חיים רמ: "אין מלאכה מתשת כחו של אדם כמו לימוד תינוקות". וראה מכתבו של הרב צירלסון, יד רא"ם עמ' כד: "יש לתקן אשר על כל רב מוטל לכוון בעירו ועד מומחים למקצוע החינוך וחרדים לדבר ה', אשר לפניהם יעמדו על המבחן כל מלמדי העיר והסביבה".

¹⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 309, תקנה מאלטונה משנת תקס"ד לפ"ק.

¹⁷ כף החיים סימן כ סעיף יב.

¹⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 319 תקנות מתאריך לא ידוע והמהדיר משער שהן מהמאה ה-17.

¹⁹ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרסא החלטה משנת תי"א לפ"ק.

²⁰ תקנות מדינת מעלהרין ועד ברודא תל"ז לפ"ק שעו (ב). וראה שו"ת הרשב"ש תריב; שו"ת תשב"ץ ג קנג.

ייתן להם מאותו מקום או ישוב דירה בחנם... וכן יהיה המלמד הזה משוחרר מכל ההכבדות".²¹

גבוי של הפרנסים בהמבורג תקנו: "הורי הילדים וקרוביהם לא יבואו אל האדונים המורים בתלונות על העונשים שהטילו על ילדים או בשום תלונה אחרת".²² ברוטרדם החליטו: "אין למי שהוא מאבות הילדים לבוא בקובלנא הן להרבי והן לריש הדוכנא, ואם יש להם על מה לקבול יפנו אל הגבאי, המנהל את עניני החברה באותו זמן".²³

גבוי של ההורים כותב מהר"ם חגיז: "... כשהתינוק היה בא לבכות לפני אביו ואמו שהמלמד הכה אותו היו נותנים מתנה לתינוק כדי שהוא בעצמו יוליך אותה למלמד, ויאמר לו מצד עצמם: ישר כוחו, וכן יקבל מתנה הוגנת כל פעם שהנער יתרעם על המכות".²⁴ כותב הפלא יועץ: "יזהרו העם שלא למרר אותם בדברים קשים ובגערות ובזיונות...".²⁵

תחרות חפשיית²⁶ פוסק הרמב"ם: "מלמד תינוקות שבא חבירו ופתח בית ללמד תינוקות בצדו כדי שיבואו תינוקות אחרים לו או כדי שיבאו מתינוקות של זה אצל זה אינו יכול למחות בידו שנאמר: 'ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר'".²⁷

פיטורים בבוסקוביץ החליטו: "... ובאם המלמד ניט רעכט באמונה לערינט יכולים הגבאים לסלקו בתוך הזמן...".²⁸

בשעה שהפרנסים מקבלים תקנות, עליהם לשקול את השלכותיהן על רמת המורים. בקהילות רבות היה מקובל, שחרם הישוב אינו כולל מלמד תינוקות.²⁹

הוא הדין למורי הוראה פוסק הרמב"ם: "ומי שאין לו אשה לא ילמד תינוקות מפני אמותיהם הבאות אצל בניהם. וכל אשה לא תלמד תינוקות מפני אבותיהם שהם באים אצל הבנים",³⁰ וכותב כנסת הגדולה: "מנהג העולם ללמד רווק סופרים ואין מוחים בידו, ויראה הטעם מפני שהיא גזירה שאין יכולים לעמוד בה בזה"ז שאל"כ לא ימצאו מלמד כפי הצורך".³¹

²¹ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 300 תקנה משנת תק"ל לפ"ק. הדיוור הציבורי חסך גם צער ועגמת נפש הכרוכים בחיפוש דירה בכל שנה מחדש - ראה כיצד סדר למשנה עמ' פח.

²² מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 300 תקנה משנת תי"ב לפ"ק.

²³ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 433 תקנה מרוטרדם משנת תקמ"ו.

²⁴ צרור החיים דף טו א.

²⁵ פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות. וראה ספר חסידים (מרג.) שי.

²⁶ ראה סעיף רנח.

²⁷ רמב"ם תלמוד תורה ב ז. וראה פתחי תשובה שו"ע חו"מ קנו ס"ק יז.

²⁸ תקנון באסקאביץ ב, מן הגנים ב עמ' 75. ניתן לפטר מורה בניגוד לרצונו רק בבית דין, ראה אגרות משה חו"מ א עז.

²⁹ ראה אי"ת ערך חזקת ישוב.

³⁰ רמב"ם תלמוד תורה ב ד.

³¹ כנסת הגדולה הגהות הטור יו"ד רמה אות יא. וראה שו"ע יו"ד רמה כא: "לא תלמד אשה תינוקות, מפני אביהם שמביאים בניהם". על הנוהג המקובל בימינו ששנים הן מורות ראה אוצר הפוסקים על שו"ע אבהע"ז כב כ; שו"ת אגרות משה יו"ד ג עג; קובץ תשובות ג קפח; דברי חכמים עמ' רנה. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 324, תקנות חברת תי"ת דק"ק מודינה סעיף ט: "בית התי"ת לא יפחות משני מלמדים ומלמדת אשר בו ימצאו בכל עת מזומנים להרביץ תורה לכל הבאים ללמוד". מהמשך אותו סעיף

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לכישורי המנהלים והמורים. כותב הרב זילברשטיין: "החינוך היא אומנות שלימה ומיוחדת בפני עצמה. וכשם שאם נכנסים לשען, אנו מחפשים תעודה המוכיחה שהוא חבר באיגוד השענים ומעידה עליו כבעל מקצוע בתחום זה, וכן בכל שאר האומנויות, כן גם במלאכת החינוך צריך להתמחות ולהתנסות היטב היטב, הן בתאוריה והן בתחום מעשי וביצועי, עד שתוכל להתנוסס בביתנו תעודה של 'מחנך מנוסה' מטעם 'איגוד המחנכים', המתירה לנו לעבוד באומנות זו".³²

לאור ירידת הדורות קיים צורך מיוחד למשוך להוראה כח הוראה מעולה. כותב הרב אהרן קוטלר: "הנהלת הישיבה והגבאים חייבים על פי דעת תורתנו הקדושה להתנהג ביושר בנוגע לדרישות הצודקות של המורים, ולא להשתמש במצב הזה שאין רשאים לשבות, ובה שאין להם ברירה אחרת וכדומה, לדחוקם ח"ו במשכורתם. ומכל שכן בעוסקים בעבודת הקודש וכל כל העוסקים בצרכי ציבור... והנה טרדות חסרון פרנסה ודאגות בודאי הם מפריעים גדולים למנוחת הנפש וריכוז המחשבות הנחוצים למורה, ועוד כי צריך להיות מסור בכל לבו לעבודתו הקדושה, והתרעומות וההתמרמרות מפריעין בזה. ועוד בכאן עיקר גדול, כי הרי נחוץ שמלמדים והמחנכים יהיו מטובי בעלי כשרון ואנשים אשר שאר רוח להם מבין לומדי הישיבות, והללו הרי פתוחים לפנייהם משרות אחרות במצב טוב לאין ערוך. אך בשביל רצונם להקדיש כחותיהם לחינוך התורני נכנסים למקצוע החינוך. אבל בהכבדת מצבם של המורים הנסיון גדול יותר מדאי. וזהו ממש תיקון כללי הנוגע לחיי עם ישראל, ומצב הרוחני של הדור דורש הטבת מצב המורים בלימודי קודש, כדי להמשיך הכחות המעולים ביותר לעבודת הקודש".³³

*

כיום מוקדשת תשומת לב מרובה לאיכות ההוראה. כותב פרופ' דינשטיין: "קיים כמובן חופש הביטוי, אבל לא כל אדם החפץ בכך רשאי בהכרח להקים בית ספר ולהפיץ השכלה ברבים".³⁴ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, מכירה בצורך לשפר את רמת ההוראה וקובעת: "יש... לשפר בהתמדה את התנאים החומריים של סגל ההוראה".³⁵ קיימות מדינות שלעקרון זה יש בטוי בחוקתן.³⁶

ומהסעיף שלאחריו מוכח שהמורות לימדו בביתן את הילדים הקטנים ביותר ולאחר מכן עברו הילדים ללמוד אצל מלמד. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 377, מכתב של הרב אליהו מורפורגו שנדפס לראשונה בהמאסף משנת תקמ"ו: "כי הנשים הן רכות לבב ומלומדות בסבלנות, לחנך לנער על פי דרכו, ומקבלות הנערים טרם היותם בני שלשה שנים, ובשלשה שנים מלמדות אותם סדר ואופן הקריאה, ועת עלותם לבית הספר ידעו את אשר יראו, ויבינו את אשר ישמעו".

³² עיקרי החינוך בדורנו, הרב משה מיכאל צורן, בתוך קונטרס חקרי הלכות והליכות שכנים א, עמ' פה.

³³ שו"ת משנת רבי אהרן ב עא. על שביית מלמדים ראה סעיף רסו.

³⁴ ההח"מ 889.

³⁵ כתבי אמנה 13 1037 ה. לא ברור מפני מה נאמר באמנה כי יש לשפר דוקא בתחומים אלו ולא בתחומים אחרים המשפיעים על רמת החינוך כגון צפיפות בכתות, רמת הוראה נמוכה באיזורים מרוחקים ועוד.

³⁶ ראה ICL חוקת ברזיל V 206 שיש להתיחס למורים המקצועיים כראוי להם, בכמה וכמה מובנים.

רעז. בחירת מוסד חינוכי

על הורים לבחור בית ספר המתאים לבניהם.¹ כותב החתם סופר: "והנה, על פי הדברים האלה יהי' החינוך הבן כפי אשר יטפל אביו עמו וכפי מחשבת האב לחנכו בדרכי ה' עד שם תגיע חינוכו ואם כן נמצא הקטן עושה רק על דעת אביו".² כותב הרש"ר הירש: "החובה עליכם, לבחון את רוח ותכנית בית הספר, אשר תמסרו בו את ילדיכם, ולדעת איזה פרי ישוה למו שמה".³

השיקולים בבחירת מוסד חינוכי

- מטרות החינוך ותכנית הלימודים⁴
- איכות המורים
- המלמדים המובחרים ביותר...⁵ פוסק הרב אברהם שפירא: "חייב האב למסור אותו למלמד הטוב ביותר".⁶
- התנהגות התלמידים⁷
- פיתוח האישי⁸
- כותב ספר חסידים: "מי שמלמד תינוקות ואחד חריף מחבירו והאב שלהן רואה שאין תקנה שילמדו יחד וצריכין החרפים רב לבד אל ישתוק...".⁹ כותב הרב דסלר: "האדם הינו בעל בחירה ויש לו חלק בבריאה שיוכל לגלות בעצמו, ואם אב ירצה לעשות את בנו כלי לגילוי יהיה זה גזל ורציחה, כי בזה שמבטל אותו ואת גילויי בחירתו, גוזל ממנו את חלקו העצמי בבריאה ויוצא שהוא גם רוצח".¹⁰ כותב הרב זילברשטיין: "המשימה של ההורים היא לגדל את הילדים ולכוונם למילוי התפקיד הכל כך ספציפי שיועד לכל אחד מהם...".¹¹
- התאמה למנהגי המשפחה בעניני הלכה, עדה וכד'¹²
- רצון התלמיד
- "אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ".¹³

להורים זכות לבחור מוסד חינוכי, אולם אין הם רשאים להתערב בהתנהלות המוסד ובעבודה צוות ההוראה.¹⁴

¹ ראה סעיף רעב.

² תורת משה נצבים ד"ה והנה.

³ חורב עמ' 404.

⁴ ראה סעיף רעב.

⁵ עלינו לשבח במדבר עמ' שכח.

⁶ מנחת אברהם ה ב.

⁷ ראה רמב"ם דעות ו א.

⁸ ראה סעיפים ריג – רטז. על טיפוח מצוינות ראה סעיף ערב.

⁹ ספר חסידים (מרג.) שח. וראה תפארת ישראל על אבות ה יב בדיון על "ארבע מדות בתלמידים". וראה עלינו לשבח במדבר עמ' שלח, דברי תוכחה להורים הלוחצים על מוסדות חינוך לקבל את ילדיהם.

¹⁰ מכתב מאליהו ב עמ' 196. וראה חשוקי חמד על בבא בתרא עמ' תלה.

¹¹ עלינו לשבח בראשית עמ' קסג.

¹² ראה סעיף רעד הערה 42.

¹³ בבלי עבודה זרה יט א. וראה סעיף קנט. בענין רצון הילד ראה פסקי דין רבניים ז עמ' י ואילך וכן שו"ת משנה הלכות י קס.

פוסק הרב זילברשטיין: "למורה פרטי ראוי לתת תשורות, אך לא למורה המלמד יחד עם בנו עוד ילדים".¹⁵ בירונה החליטו: "לא יוכלו מעלת המלמדים והמסייעים גם כן לקבל שום פרעון מהתלמידים הבאים להתלמד בתלמוד תורה, לא מהם ולא מאבותיהם ואפטרופסיהם וכיוצא בהם".¹⁶

ראוי לפרנסים לטפח בתי ספר מסוגים שונים, כך שכל אחד ימצא לבנו את המוסד המתאים ביותר. עם זאת, קבוצת הורים קטנה אינה זכאית לדרוש מכלל הציבור לשאת בעול הכלכלי הנובע ממיושם זכותם לבחירת מוסד חינוכי.¹⁷

הפרנסים מזהירים שלא להפעיל על ההורים לחץ לשלוח את ילדיהם למוסד כל שהוא בניגוד לרצונם.¹⁸ עם זאת, בנסיבות ובתנאים מסוימים רשאי הציבור לקבל החלטה השוללת את זכות ההורים לבחור מוסד חינוכי. המהרשד"ם פוסק שלרוב התושבים רשות לכופ את המיעוט לבנות בית ספר בו ילמדו כל ילדי העיר ביחד ולא לאפשר למיעוט ללמוד במקום נפרד.¹⁹ במדינת הסן תקנו: "שנים או שלושה, או יותר, הדורים בישוב אחד וצריכים למלמד תנוקות אין רשות לאחד מהם לשכור מלמד לבניו לבד לעצמו, רק יתן לחבריו הצריכים למלמד גם חלק בהמלמד כדי שילמדו בניהם גם כן, ולא יפרוש מהם רק ישכור עמהם".²⁰

רק לבית דין סמכות לשלול מהורים את זכותם לבחור לבנם מוסד חינוכי.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לבחירת מוסדי לימודי.²¹ כותב הרב יונה מרצבך: "שטעות היא לדבר על אודות דרך חיים תורתית אחת ויחידה... וכמו כן טעות תהיה אם

¹⁴ ראה פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות: "מלמדי תינוקות, אם באמונה הם עושים מה טוב חלקם... ולא יטו און אל האבות אשר לא דעת ולא תבונה בהמה, ורוצים שבניהם יעלו תכף מעלה מעלה וילמדו גמרא, כי הבנין בלתי יסוד ישארו רוח". על תופעה זו רמז גם המהר"ל, ראה נתיבות עולם נתיב התורה י. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנג. וראה באור פניך יהלכון עמ' 269.

¹⁵ עלינו לשבח ויקרא שו"ת קנא. וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תקס וצ"ע.

¹⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 311 תקנה אחרי שנת תמ"ח לפ"ק. וראה שפתי ישינים הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים, בסוף.

¹⁷ ראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות עמ' עג.

¹⁸ פוסק הקריינא דאגרתא ב ס: "אין להכריח מורים לשלוח ילדיהם בבתי ספר שהם מלמדים אם הבי"ס אינו לרוחם". בשאלה העקרונית באילו תנאים ונסיבות מותר לשלטון להתערב במיון התלמידים התלבוט בארצות הברית במשך שנים רבות, ראה את פסק הדין של בית המשפט העליון של ארצות הברית Brown v. Board of Education of Topeka, 347 U.S. 483 (1954) וראה גם EB (2008), Brown v. Board of education of Topeka.

¹⁹ ראה שו"ת מהרשד"ם או"ח כ.

²⁰ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 237 תקנה משנת ת"ן לפ"ק.

²¹ כמה מהאחרונים דנים בשאלה אם להעדיף את טובת הכלל או טובת תלמיד מצוין שרוצה ללמוד במקום אחר. ראה אגרות קודש יט, ז' צג: "במענה למכתבה...בו כותבת מצב הרוח והענינים ב... שאינם משביעים רצון, ולכן עלה בדעתה היא אשר תלמוד בעיר אחרת... הרי פשוט שאם יתמעט מספר התלמידות הבאות מבתים חרדים, יוגרע המצב... וככל שיתרבה מספר תלמידות חרדיות אלו, יוטב המצב... שעליה להסיח דעת לגמרי ע"ד היציאה מסמינר זה, ואדרבא כיון שהרגישה בהגרעון עלי' לארגן כל התלמידות שהשפעתה עליהן... וכן להשפיע... אשר יחול שינוי לטובה בזה...". וראה שו"ת משנה הלכות י קס: "... אם הנידון

בארץ ישראל נרצה להעדיף צורך ושיטת חינוך והוראה של קבוצת נאמני תורה אחת על פני שיטת חינוך של קבוצה אחרת של נאמני תורה ולכפות שיטה זו על שאר הקבוצות... העובדה שהיא רצון ה' שקיימות בישראל עמדות חיים שונות ביסודן אלו מאלו, ועם זאת, הכל מאוחדים בנאמנות מוחלטת לתורה וברצון לקיימה, מאשרת שיכולות להתקיים תרבויות תורה שונות, שלכל אחת שורשים בארץ ישראל".²²

*

ההכרזה לכל באי עולם בדברי זכויות האדם קובעת: "להורים זכות בכורה לבחור את דרך החינוך לילדיהם". האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות מסייגת זכות זו וקובעת: "...לכבד את חופש ההורים... לבחור לילדיהם בתי ספר אחרים מאלה שהוקמו בידי הרשויות הציבוריות, הממלאים אחרי נורמות המינימום בתחום החינוך כפי שהמדינה עשויה לקובען או לאשרן...".²³

במדינות רבות קיימות הוראות חוקתיות הנוגעות לזכות ההורים לתת לילדיהם חינוך על פי דרכם.²⁴ מדינות אחרות קובעות שעל השלטון לסייע להורים לחנך את ילדיהם על פי דרכם.²⁵

היא בתלמיד יחיד שרוצה לילך ללמוד לשיבה שניה ולא יזיק בשביל זה להשיבה הדין עמו שיכול לילך וללמוד במקום שלבו חפץ אבל אם עיניו ילכו גם אחרים ויגרום עיניו הזיק ח"ו להשיבה השני לפעני"ד פשוט דאין לו לילך", ומציין לספר חסידים (מרג.) תתקנו. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג עה: "בדבר התינוקות שצריך להוליכם ללמוד וטוב יותר לתינוקות לענין הלמוד להוליכם לגייטסעד כי שם כל התינוקות באים מהורים בני תורה ויראי ה', אבל כשיוליכו הבני תורה ויראי ה' לגייטסעד יש לחוש שיתבטל לגמרי התי"ת והחדר מסאדער לאנד כי ישארו רק מעט ילדים, דעתי נוטה דעד שיהיה התינוק בן ז' שנה שהטירחא להוליכו למקום רחוק יותר גדול כדאיתא בב"ב דף כ"א ע"א ילמדו בסאדער לאנד, וגם אין ההפסד גדול לפניו כל כך כשלא ילמוד כל כך כמו בגייטסעד, ויקיימו במה שאפשר תקנת ר' יהושע בן גמלא, אבל אחר ז' שנה שהפסד של התינוקות כשלא ילמדו היטב הוא גדול וגם החבורה לפני תינוקות של ז' שנה כבר יש להשפיע הרבה יש להם להוליכם לגייטסעד ואין להם לותר תועלת בניהם בשביל קיום ת"ת וחדר בסאדער לאנד". וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתמ: "אינו מחויב להקריב רוחניותו בעבור אחרים כשהוא עוד צעיר לימים"; תורת אמת, תשובת הרב חיים דוד הלוי עמ' 217 - 220, ודברי רבנים נוספים שם עמ' 203 - 216; חשוקי חמד על גיטין עמ' רס - רסא; עלינו לשבח במדבר עמ' קמוז.

²² עלה יונה עמ' שלח. וראה עמק המשפט ב הלכות שכנים לו הדין בענין זכות בני חצר לעכב שלא להקים חדר בחצר. וראה שם שיש לדון האם, צריכים בני החצר לאפשר לכל חוג להקים חדר משלו.

²³ כתבי אמנה 1037 13 3 וכיו"ב גם בכתבי אמנה 1040 18 4. זכות זו כוללת גם את הזכות לבחור מורים מתאימים כפי שהבינה החוקה ההולנדית 23 6. העקרון שלפנינו נובע מהעקרון לפיו זכויות אזרח חייבות ניתנות מתוך התחשבות בתרבותו ובערכיו של המקבל ראה סעיף צח.

²⁴ יש מדינות בהן הכונה לחינוך דתי, ראה לדוגמא ICL חוקת שויצריה 15 (3) ושם חוקת בלגיה 24 (1.4). יש מדינות בהן הכונה לזכויות המיעוטים ראה לדוגמא שם חוקת סלובקיה 34 (2) שהמיעוטים ילמדו בשפתם; שם חוקת הודו 29 (1); שם חוקת פאראגוואי 66 בנוגע לאינדיאנים.

²⁵ ראה ICL חוקת ספרד 27 (3) וחוקת בלגיה 24 (3.2). וראה Human Development Report 2000 עמ' 93 מסגרת 5.4 שבמדינת אונטריו בקנדה המדינה היתה תומכת רק בבתי ספר קתולים. הורה מקבוצת המיעוט פנה לוועדה לזכויות האזרח של האו"ם וכתוצאה מכך פנתה הוועדה לקנדה בדרישה לתמוך במדה שוה בכל בתי הספר.

רעח. השכלה גבוהה והכשרה מקצועית

נחלקו דעות הפוסקים בשאלה האם מותר לרכוש מקצוע המחייב לימוד חכמות.¹ ספר הישר כותב: "ואם יתעסק בחכמות חיצוניות אשר מחייתו מהן, צריך לבקש עסק אחר שתהיה מחייתו ממנו, וישליך זה העסק אחרי גוו, כי יותר יהיה ההיזק הבא עליו מן התועלת אשר ירויח בו..."². הברכת שמואל כותב: "... דלימוד חכמות האומות כשמחשיב אותם לדבר חשוב, שכדאי לכל איש ישראל לשאת ולתת בהם ומתפאר בה ומתהלל בה זה העצם ביטול תורה שבידים, ולא מהני על זה מה שנותנים לו תשלומין לומר דזהו אומנות, דאדרבא הוא נהנה מן העבירה דביטול תורה..."³. כן פוסק הלכה למעשה המשנה הלכות.⁴

ויש פוסקים הסוברים שאין איסור לעסוק בחכמות לצורך פרנסה. התניא כותב: "וכן העוסק בחכמות אומות עובדי גולים בכלל דברים בטלים יחשב לענין עון ביטול תורה... אלא אם כן עושה אותן קרדום לחתוך בהן דהיינו כדי להתפרנס מהן בריוח לעבוד ה' או שיודע להשתמש בהן לעבודת ה' או לתורתו, זהו טעמו של הרמב"ם והרמב"ן וסיעתן שעסקו בהן"⁵. על שיטת תורה עם דרך ארץ של הרש"ר הירש כותב הרב וויינברג: "... ידיעות שימושיות מדעיות וטכניות, לימוד שפות והשתלמות מקצועית. הללו הם דברים שמלחמת החיים דורשת אותם ואי אפשר ליהודי חרד להסתלק מהם אם רוצה הוא בפרנסה המכבדת את בעליה ובחיים בלתי תלויים ברחמנות ובמתנות של נדיבים"⁶. כותב הרב אלחנן ווסרמן: "אם הלימוד אינו מביא לקריאה בספרי מינות ולהתחבר לנכרים ולומד חכמה חיצונית לשם אומנות כדי להתפרנס ממנה, אין שום איסור בזה, ולימוד אומנות כדי להתפרנס היא מצוה..."⁷.

הלומד חכמות צריך ללמדן ממורים יראי שמים. כותב השל"ה: "ולא יבטח הנכנס בפילוסופיה שלא תאבד אמונתו אם לא יהיה לו מלמד בקי וחסיד שיורהו וישמרהו מהמקומות שתחלש אמונתו ואז ימלט"⁸. כותב הנצי"ב: "וגם אם יצטרכו על פי המלכות ללמוד למודי חול גם כן, יהא בהשגחה מהרב וראשי ישראל, שיהא המורה י"א"⁹. הראי"ה קוק, בנאום בפתחת המכללה העברית בירושלים, אמר: "... וביחוד שיהיו המורים אשר ללמודי היהדות, החל מספר

¹ על עיסוק בחכמות שלא לצורך פרנסה ראה סעיפים רכא - רכד.

² ספר הישר השער השלושה עשר.

³ ברכת שמואל קידושין כז. יש לעיין כיצד קובעים מה נחשב לחכמת האומות; וכי מדעי הטבע הם חכמת האומות! האם הכשרה טכנולוגית כגון הנדסה היא חכמת האומות?

⁴ ראה שו"ת משנה הלכות ג בהקדמה "כבוד התורה"; שם ח רמז י. וראה חכמה ומוסר ב רפט: "... שמא תאמר כי דרך האשכנזים הוא דרך התורה, מקודם לילך בגימנאזיום ובאוניווערסיטעט כדי להתחכם להיות איש בקי במילי דעלמא ואחר כך יתכשר ללמוד תורה לכן אמר מרע"ה 'ושמרתם ועשיתם'... וזה יביא אתכם לדעת גם חכמת העמים להיות חכם זולת חכמת התורה גם בחכמת העמים...". וראה שו"ת שמע ישראל ל.

⁵ תניא פרק ח. וראה הרב וולפא, "איסור לימוד חכמות חיצוניות ואופני ההיתר במשנת כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש", תחומין יט עמ' 422.

⁶ לפרקים רכ - רכא. וראה שם עמ' ריח: "... האמת היא שהרב הירש דרש בתום לבבו מזיגה של תורה עם דרך ארץ במובן היותר רחב של מלה זו. ההתבדלות מן העולם, ההתרחקות מכל הלימודים הנצרכים למי שרוצה לעסוק בישוּבו של עולם גרמו לכך שהשם יהדות נעשה בפי רבים לשם נרדף לעניות תרבותית...". על חילול השם ראה סעיף לא.

⁷ קובץ שיעורים ב מז.

⁸ של"ה א דף קפג א.

⁹ שו"ת משיב דבר א מד.

הספרים, התני"ך - אור חיינו - עד כל אפיקי התלמודים וכל אגפיהם וחכמת ישראל ותולדתו, אנשים אשר עם כל גדולת המדע שלהם כל אחד במקצועו יהיו גם שלומי אמוני ישראל בדעותיהם ברגשותיהם ובכל דרכי חייהם, שהוא גם כן אות על רוחב הלב וגודל ההשקפה המדעית בטירתה".¹⁰

המהר"ל מתיר ללמוד מתוך ספר שכתב מי שאינו הגון: "כשהוא לומד מפיו ויש לו התקרבות וחברו אל הרב שמקבל ממנו שאינו הגון ולכך אסור, אבל מן החבורים שחברו אין שייך זה".¹¹ האגרות משה פוסק: "הנה ודאי דברים אשר נכתבו שמות המחברים שמפורסמים לרשעים וכופרים בהשי"ת ובתורתו הקדושה, אף שאין בהם דברי כפירה אסור ללמד אותם לילדי ישראל... אבל בעניני חול ליכא איסור זה, כדחזינן מכל דברים שנתחדשו מחכמות הטבע ועניני רפואות שיש בהם הרבה דברים שנתחדשו ע"י רשעים וכופרים וכל העולם משתמשין עמהם, וכן הוא למודי שפה שהוא ענין חול. אבל מ"מ אסור ללמד דבריהם מכיון שלומדין זה בזמן שלומדין למודי קדש חושבים הילדים גם זה מלמודי קדש ויחשבו שמחברים אלו הם חשובים בעיני שומרי תורה ויבואו ח"ו להמשך אחריהם והרחק מעליך דרכך זו מינות".¹²

לדעת הפוסקים התומכים בלימוד חכמות, מן הראוי שהפרנסים יקימו מוסדות להשכלה גבוהה אשר יתנהלו כראוי. פרנסי מנטובה שלחו לקהילות איטליה את מכתבו של הרב דוד פרובינצאלי: "ראיתי אני דוד את המראה המרה וחזות הקשה, כי בעונותינו שרבו נתמעטו הלבבות בעם ה' אלה, ובינת נבוננו נסתרה... גם ראיתי שערויה: מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, או בחכמות חיצוניות, בבתי קרקסאות של גויים וילמדו מעשיהם והתורה חוגרת שק בהיותם מברכים על הטפילה ופוטרים את העיקר. ולכן בגזרת עירין פתגמא חוקה חקקתי גזירה גזרתי אם יהיה אלקים עמדי שיהיה ביתי בית ועד לחכמים לכל איש אשר ידבנו לבו לבא בצל קורתני מנערי בני ישראל בחורי חמד... כי למה נגרע מכל האומות אשר יש להם אהל מועד ושבתי תחמוני ומקום מוכן ללמוד החכמות והנימוסים, 'ונאספו שמה כל העדרים' יאל יחסר המזגי' הלא גם בנו דבר ה'".¹³

על תכנית הלמודים של אותו בית ועד לחכמים כותב הרב פרובינצאלי: "עיקר עסקנו יהא במה שהוא יסוד הכל: תורה שבכתב ותורה שבע"פ... הלכות ותוספות והפוסקים איש על מקומו יבוא בשלום... נקרא לפעמים בפרקי פלוסופי עמינו הטובים ומסכימים עם דרכי התורה ורז"ל, כדי לקבוע יתד במקום נאמן, להרחיק השבושים והדיעות הכוזבות ורוח טועים... נקבע עיתים לדקדוק לשוננו הקדש... גם יאמנו ידיהם בכתיבה אשורית... כדי שירבו הסופרים בישראל. בשעות מיוחדות ילמדו לשון לטיני, להיותו כמו הכרחי בזמן הזה בגלילותינו ומעשים בכל יום שאנו צריכים לו אצל הפחות והסגנים ונעשה לנו כהתר... אשר יהיו בקיאים בלשון לאטינו יקראו בספרי החכמות הגיון ופלוסופיא ורפואה ויבינו בהם מדרגה אחר מדרגה באופן שכל מי שירצה להעשות רופא ולא יצטרך לבלות ימיו ושנותיו בסטודיו בין הגויים בעוון ביטול תורה... עוד יאמנו דבריהם בכתיבה נוצרית יפה ממינים שונים על פי בקיאים, וכמו כן בסוד המספר

¹⁰ מאמרי הראיה ב עמ' 308.

¹¹ נתיבות עולם נתיב התורה יד. וראה שם שמותר ללמוד מספריהם כדי לדעת להשיב על טענותיהם. ועי' שו"ת משנה הלכות ה קכג שאסור להשתמש במילון תלמודי של יאסטרוב משום שהוא היה רב רפורמי.

¹² שו"ת אגרות משה יו"ד ב קה. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג עג.

¹³ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 262. האגרת נכתבה בשנת שכ"ד.

והחשבון יבקשו חשבונות רבים... באריטמטיקה גיאומטריה הנ"ל וקוסמוגרופיאה ואסטרונומיה".¹⁴

על טיפוח לימוד אוניברסיטאי בימינו כותב הרב עוזיאל: "המדינה מחוייבת ליסד בתי מדרש גבוהים למדע פרופסיונאלי ומדעי רוח לבנים ובנות של שלוש הדתות בדמי שכר למוד פרוגרסיבי".¹⁵ הרב הרצוג כותב: "חסר לנו מאד מאד דבר אחד, והוא - אוניברסיטה דתית!... אני מתכוין לאוניברסיטה ממש, שתחנך רופאים, חימאים, מהנדסים, תוכנים, מתימטיקאים, רוקחים, זואולוגים, ביולוגים, חשמלאים וכו' וכו'...".¹⁶

הרב סולובייצ'יק כותב: "יוסף של תרס"ב ראה בחלום 'והנה אנחנו מאלמים אלומים', כי נבלעים אנו במשק חדש, כי חלק הארי של היהדות יתרכז בעולם המערב, שם החברה מבוססת על המדע, ו'השמש והירח ואחד עשר כוכבים' יזהירו, שם כל תגלית מדעית מתפרסמת בעתונים... שם כל המקצועות יהיו קשורים עם חינוך אקדמאי".¹⁷ בהמשך מאמרו כותב הרב סולובייצ'יק: "רבקה ידעה שאם עשו יהיה היחיד ש'יודע ציד, איש שדה', המדען היחיד, הטכניקאי, החקלאי, הנואם, המדינאי שישתלט על כל שטחי החיים הסואנים, - אין עתיד ליעקב. אם עשו יהיה בעל הבית היחיד ברשות הרבים, עלול ח"ו להגיע יום, שיעקב יגורש לא רק מהרחוב, מהפרהסיא, אלא גם מרשות היחיד שלו, מאוהליו".¹⁸

כמה פוסקים אסרו ללמוד באוניברסיטאות המוכרות להם, בשל הסיבות הבאות

- "ההתעסקות הזאת מביאה לקריאת ספרים שיש בהם מינות".¹⁹
- "זה מביא להם להתחשב לנכרים ולדרכיהם".²⁰
- "יש בזה התחברות בחברת רשעים".²¹
- "תערובת בחורים ובתולות, נשים ואנשים מלובשים במלבושי פריצות".²²
- "... שהפראפעסארען שם רובם מינים מושחתים בדעותיהם ובמדותיהם...".²³

¹⁴ שם עמ' 264 - 266.

¹⁵ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 252. בהצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 - 16, חינוך גבוה אינו נזכר.

¹⁶ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 240. וראה הרב מרדכי גיפטר, "בענין לימוד חכמות חיצוניות", ישורון י עמ' תמה: "השאלה היא, אם הזיקה למדע הכללי צריכה לבא על ידי זיקה לחילוניות והלימוד בבתי ספר של עכו"ם, עם כל הסביבה המורעלת של כפירה ומינות...".

¹⁷ חמש דרשות עמ' 22 23.

¹⁸ חמש דרשות עמ' 113.

¹⁹ קובץ שיעורים ב מזו וכן שו"ת משנה הלכות ח רמז שמוסיף: "במיוחד פילוסופיאה, ביאלאגיא (ביולוגיה)".

²⁰ קובץ שיעורים שם.

²¹ שו"ת משנה הלכות ח רמז.

²² שו"ת אגרות משה חלק יו"ד ד לו. וראה שם סימן לד שאין ללמוד באוניברסיטאות משום שהסטודנטיות הולכות בלבוש שאינו צנוע. וראה שו"ת אגרות משה ט אגרות השקפה ט המתיר לנשים להכשיר עצמן להיות מורות בטורו קולג'.
²³ שו"ת משנה הלכות ח רמז שער ט.

- "... יש לחוש שזמן קצר אחר עזבו את הישיבה שיהיה יחד עם חופשים וכופרים ועם נכרים ונכריות שישפיעו עליו לרעה בכל דבר..."²⁴

*

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "ג. יהא חינוך גבוה נגיש באותה מידה לכל, והדבר יעשה בדרכים ראויות בהתאם לאפשרויות להעניקו. במיוחד ראוי להפעלת הדרגתית חינוך גבוה חינוך²⁵. עוד היא קובעת: "ד. יעודד או יוגבר החינוך הבסיסי במידת האפשר, למען אותם אנשים שלא קבלו חינוך היסוד שלהם או שלא השלימו את תקופתו המליאה"²⁶.

עקרונות אלו באים לידי בטוי בחוקות. במדינות אחרות הזכות לחינוך כוללת לימוד בבתי ספר יסודיים, על יסודיים, מקצועיים, חינוך גבוה ואף השתלמויות למבוגרים.²⁷ כמה מדינות מכירות בזכות ללמוד לימודים אוניברסיטאיים.²⁸ מדינות אחדות מצהירות שהן תשתדלנה, במסגרת האמצעים הכספיים העומדים לרשותן, לאפשר חינוך גבוה.²⁹

²⁴ שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו. חשש זה נכון לכאורה בכל עיסוק בלי קשר ללמודים במקום זה או אחר. וראה שו"ת באר משה א נט; שו"ת תשובות והנהגות ג רעה. וראה שו"ת אגרות משה ט אגרות השקפה ט שמתיר לנשים ללמוד בטורו קולגי ולהיות מורות.

²⁵ כתבי אמנה 1037 13 2 ג. וראה ההח"מ 889.

²⁶ כתבי אמנה 1037 סעיף 13 2 ד.

²⁷ ראה ICL חוקת רומניה 32 (1); חוקת דרום קוריאה 31 (5) קובעת שיש לעודד השכלה במשך כל החיים.

²⁸ ראה ICL חוקת רומניה 32 (1); חוקת ברזיל 208 (0) VI שינתנו קורסים בלילה שיתאימו למצב הסטודנטים.

²⁹ ראה ICL חוקת סלובקיה 42 (2).